

SZABÓ MIKLÓS

A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón

A francia forradalom és a kifejlődő polgári viszonyok reakciójaként politikai irányzattá szerveződött konzervativizmus 1848 előtti, ún. restaurációs vagy legitimista szakaszában frontálisan állott szemben a polgári átalakulást képviselő irányzatokkal s a feudális eredetű viszonyok és intézmények minél sértetlenebb megőrzésének programját önálló politikai ideálként, „konzervatív eszmeként” szegezte szembe a liberalizmus és a polgári demokrácia eszméivel. 1848 után ez a helyzet fokozatosan megváltozik. A konzervatív irányzatok lassan alkalmazkodni kényszerülnek az erőteljesen kiépülő polgári viszonyokhoz. A frontális szembenállás fokozati eltéréssé alakul ugyanazon cél, a polgári rend, a tőkés civilizáció alapvető intézményei és szervezeti formái kiépítésének megvalósításában. A konzervatív álláspont minőségileg ellentétes eszméből „fontolva haladás” lesz ugyanazon az úton. Az 1870—71-es esztendő megpróbáltatásai, a munkásmozgalom fellépése illetve jelentős politikai előnyomulása — elsősorban Németországban — végül Középeurópa országaiban, Németországban és a Monarchiában az 1873-as válság társadalmi hatásai a konzervativizmus új irányzatát hívják életre, melyet a továbbiakban *újkonzervativizmusnak* nevezünk.

A munkásmozgalom megjelenése a politikai arénában a konzervatív reakálás két alternatíváját alakította ki. A konzervatív áramlatok egyrészt vállalták az új forradalmi mozgalommal szemben a kizsákmányoló rétegek ellenreakciója politikai megszervezésének szerepét, s ezzel az addig ellenséges burzsoázia politikai szövetségésévé válhattak, vagy másrészt a még gyengének vélt szocialista munkásmozgalomban szövetségést remélhettek az eddigi ellenség, a polgári liberalizmussal szemben. Mindkét alternatíva, s a középeurópai országokban még ezen túl a polgári prosperitás tartósságában és értékében való bizalom széleskörű megrendülése az 1873-as válság következtében, a konzervativizmusnak, mint a liberalizmustól nem csupán fokozatban, hanem minőségben különböző eszmének újrafogalmazását eredményezte. Az újkonzervativizmus követte ötven-hatvanas évekből konzervatív elődjait a polgári viszonyokhoz való alkalmazkodás útján, sőt ezen az úton hozzájuk képest hatalmas lépést tett előre, amikor úgy jelentkezett, mint irányzat, amely a szocialista mozgalom és a szabadversenyes gazdálkodás 1873-as első nagyobb válsága által felvetett problémákra — amelyekre a liberalizmus nem volt képes eladdig megoldást találni —, polgári alapon álló megoldást kínál.

A probléma, amelyre az újkonzervativizmus a liberalizmussal szemben a kizsákmányoló rend talaján álló megoldási alternatívát ígért, a *szociális probléma* volt. A konzervativizmus általános világnézeti orientációja ennek a kérdésnek megközelítésére eleve jobb kiindulást kínált a liberalizmusénál, mivel a konzervativizmus — miként más elvi kiindulásból a szocializmus is — nem az önálló

burzsoá termelőt a társadalom alapsejtjének tekintő liberális individualizmus által tételezett elszigetelt egyénből indult ki a társadalom értelmezésében, hanem az egyén társas voltából, *szociabilitásából*.¹ Míg a szocialista teória az egyén társas helyzetét a társadalmi munkamegosztás makrostruktúrájába való beilleszkedése szempontjából közelítette meg, a konzervatív elmélet, mindenekelőtt a sokban konzervatív ihletésű francia szociológia (Durkheim, Tarde, s mellettük a konzervatív elmélet és politika kidolgozásában nagy szerepet játszott Le Play) az egyén társadalomba illeszkedésének mikrostruktúráját, a kisebb társas alakzatokat összetartó konvencionális társas kötelékek szerkezetét tárta fel, ezzel új elméleti értelmezést adva a konzervatív ideológiában kulcsfontosságú *tradíció* jelenségének. Amíg a szocializmus az osztályellentét problematikáját tárta fel, a konzervativizmus a társadalmi kohézió problematikája felé fordult s ideológikus értelmet adott a társadalmi csoportokon belüli *szolidaritás* fogalmának. Erre, mint általános eszmei alapra épült, a társadalomértelmezésben leíró fogalomként használt szolidaritás politikai követelménnyé emelésével, a *szociálpolitika* konzervatív programja. A szabad piac, a „vasbértörvény” szociális megfontolásokra nem néző viszonyaival szemben munkásvédő állami szociálpolitikát követelt Németországban Ketteler mainzi érsek, a „katedraszocializmus” néven ismert politikai csoport, Franciaországban a de Mun és Tour de Pin vezette katolikus irányzat. Az állami szociálpolitika átfogó koncepcióját dolgozta ki Németországban Rudolf Meyer és Adolf Wagner, Ausztriában Schäffle és Vogelsang.

Az újkonzervativizmus nem csupán a szociálpolitika terén képviselte a *laissez faire* elvével szemben az állami beavatkozást, a gazdaság folyamatába, hanem egyéb területeken is a *kötöttgazdálkodás* ideálját állította szembe a szabadverseny eszméjével. Az „éjjeliőr állam” eszméjével szemben, a konzervatív szerzők az államilag szabályozott egykori merkantilista gazdaság modernizált formáját keresték, olyasféleképpen, mint Fichte tette a Geschlossener Handelsstaatban, csak persze tőle eltérően nem demokratikus, hanem konzervatív politikai célok szolgálatában.² Konzervatív teoretikusok, mint Schäffle a tőkést — az egykori hűbértartós kapitalista utódként — nem független vállalkozónak, hanem közfunkciók betöltőjének tekintette, aki köteles tevékenységét alávetni az állami szabályozásnak.

A szociálpolitika meghirdetésével, a konzervatív tendenciájú szociális demagógia megteremtésével az újkonzervativizmus elsőként remélhette a kizsákmányoló osztályok táborában, hogy parlamenten kívüli tömegmozgalmat szervezhet a kizsákmányolt osztályokból verbuvált követőközből. Az újkonzervatív tábor tudatosan igyekezett eltanulni a szocialista mozgalom propaganda és szervezési módszereit³ s ezek elsajátítása terén jóval nagyobb tudatosságot s taktikai mozgékonytságot mutatott, mint liberális ellenfele.⁴

¹ A szociabilitás felfedezésének úttörői között kifejezetten konzervatív gondolkodókat is találunk. *De Bonald* 1796-ban ezt írta: „La grande question qui divise en Europe les hommes et les sociétés, l'homme se fait lui-même et fait la société, la société se fait elle-même et fait l'homme.” Idézi: *Hermann Heller*: Die politischen Ideenkreise der Gegenwart. Braşlau, 1926. 27.

² „... der »Staatssozialismus«, welcher früher Merkantilismus hiess, ist ja wieder höchst regierungsfähig geworden.” *Albert Schäffle*: Die agrarische Gefahr. Berlin, 1902. 7.

³ Egy belga közigazdász a hetvenes évek német viszonyait tárgyalva rémülten állapítja meg: „Bischöpfung sogar konspirieren mit Demagogen.” *Emile de Leveleye*: Der Sozialismus der Gegenwart. Halle, 1903. 108. — Egy tekintélyes újkonzervatív provenienciájú szerző a jelenségben a konzervatív mozgalmat (legalább is Németországban) hordozó arisztokrácia alkalmazkodását látja a kor politikai viszonyaihoz: „Eine agitierende Aristokratie! Schon dieses ist ein Erfolg der demokratischen Gesamtströmung.” *Friedrich Naumann*: Demokratie und Kaisertum. 4. Aufl. Berlin-Schöneberg, 1905. 91.

Az újkonzervativizmus egy lehetséges konzervatív tömegmozgalom szervezeti formájának az *érdekképviseleti szervezetet* tekintette, mely a konzervatív programokban az egykori céhrendszer felújításának ideológikus formájában jelentkezett, a törekvés aktuális tartalma azonban inkább a szocialista szakszervezeti forma kisajátítása volt.

Mindezek alapján az újkonzervativizmus hívei számára nem mint pusztán hagyományörző, hanem a liberalizmushoz képest korszerű, annál modernebb irányzat jelentkezett.⁵

A fenti jellemvonásokban megragadható újkonzervatív mozgalom a XIX. század hetven—nyolevanes éveiben a nemesi eredetű földbirtokos rétegek egy különlegesen tudatos részének (Németország, Ausztria, részben Oroszország), illetve a nemesi eredetű és nemesi hagyományokat őrző értelmiségi, katonatiszti, hivatalnok, egyházi rétegek (Németország, Franciaország) törekvéseit fejezte ki. Ehhez csatlakoztak a kapitalista versenyben hátrányos helyzetbe került, sok tekintetben még tradicionális keretekben gazdálkodó és tradicionalista társadalmi kötöttségeket őrző kisiparos, kiskereskedő és paraszti rétegek. A fentiekhez társultak azok a művész, író és tudós értelmiségi csoportok, amelyek az újkonzervativizmus alapindítékaival azonos irányba tendáló latens kultúrkritikai indítékaikat politikailag tudatosították.

Az ezernyolcszázkilencvenes évek társadalmi és eszmetörténeti változásai

A kilencvenes években a kapitalizmus viharos lendületű újabb konjunktúrája s ennek során az átmenet a klasszikus kapitalizmusból az imperializmusra, újból kiélezte mindazokat az ellentmondásokat, amelyek az újkonzervativizmus alapját képezték. Az imperializmus lényeges változásokat hozott mind a nagybuzsoázia politikai orientációjában, mind pedig a korszak szellemi és ideológiai életében. A vállalkozások versengése államok versengésébe folyt át, ez pedig maga után vonta a fegyverkezési versenyt. Az új politikai atmoszféra legtisztábban a kolonizációs és fegyverkezési versenyt kísérő újfajta agresszív imperialista nacionalizmusban jut kifejezésre. Ebben az atmoszférában csap fel az újkonzervativizmus második hulláma, amely most már nem a harácsoló buzsoázia irri-

⁴ Az újkonzervatív irányzat magasabb szintű tudatosságából eredő nagyobb taktikai mozgékonyágát, mely mozgékonyág forrása volt a liberalizmussal szemben bizonyos mértékig érvényesülő taktikai fölényüknek, egy újkonzervatív indíttatású kortárs német szerző következőképp jellemzi: „Die alte Herrschaft von etwa 24 000 Köpfen ist in Verteidigungszustand geraten und benutzt alle mögliche Mittel, um sich in einem demokratisch werdenden Zeitalter über Wasser zu halten. In dem Bestreben, sich Hilfstler über heranzuziehen, wird sie bauernfreundlich und handwerkerfreundlich, ja zu Zeiten sogar arbeiterfreundlich. Aus demselben Grunde macht sie Bündnisse mit dem industriellen Kapitalismus und mit dem Zentrum. Sie versteht die Kunst des Angliederns von Mitinteressenten besser als irgend eine politische Gruppe.” *Friedrich Naumann*: i. m. 92.

⁵ Jobboldali-antiliberalis ideológiák korszerűségadata nem a kilencvenes években jelentkezett először. Már az újkonzervativizmus kialakulása előtt, a hatvanas évek francia bonapartizmusában fellelhetjük nyomait. Egy ismert s nagy eszmetörténeti karriert befutott politikai pamflet, amely a Második Császárság satirikus bírálatát egy túlvilágon lezajló Montesquieu — Machiavelli dialógusban adja elő, ahol is előbbi a liberalizmus, utóbbi a bonapartizmus érveit fejt ki — lehetőséget adva a röpirat szerzőjének, hogy felvázolja egy fordított értékkeljellel megfogalmazott modern „Il Principe” körvonalait — Machiavelli szájába a következő, problémánkat érintő passzust adja: „Meine Prinzipien, meine Ideen, meine Taten würde ich mit dem Nimbus der Jugendlichkeit umgeben, mit dem Glanz des neuen Rechts im Gegensatz zur Altersschwäche und Hinfalligkeit der früheren Einrichtungen.” *Maurice Joly*: *Macht contra Vernunft*. (Eredeti megjelenési dátum: 1864). München, 1968. 104.

táló hatására reagál, hanem ennek a nagyburzsoá elemnek és a vele összefonódott rétegeknek ideológiai átorientálódását fejezi ki.

Az agresszív vállalkozói dinamikáját az állami politika szintjére emelő monopolburzsoázia más értékek felé tapogatózik, mint a liberális korszak átörökölt normáiban lecsapódott értékek.⁶ A liberális tolerancia, az állami beavatkozástól való minden áron tartózkodás, a szcientista evolucionizmus passzív attitűdje már nem elégíti ki a burzsoázia vezető osztagait. Olyan ideológiát igényelnek már ezek a rétegek, amely az agresszív dinamizmust, az erő, a hatalom respektusát állítja vezérelvként középpontba.⁷ Amely számára a verseny eszméje a piacokért folyó államközi küzdelmek korában a harc eszméjévé keményedik.⁸

Az új eszmei orientáció ideológiai keretével a burzsoá csoportok felfedezhették maguk számára az újkonzervatív liberalizmus kritika már kialakult gondolatrendszerét. Ezt a felfedezést az is megkönnyítette, hogy a vezető monopolburzsoá rétegek több országban ekkor, a százdfordulón fejezték be összeolvadásukat az előző feudális arisztokrácia túlélő maradványaival, s ezzel is megszilárdították önmaguk számára uralkodó osztály voltak konszolidáltságának tudatát.⁹ A nagyburzsoázia, amely ezekben az időkben kezdett harcot a munkásmozgalommal, s több országban éles ellentétben állt a burzsoázia egyéb rétegeivel is, a százdfordulóra asszimilálta magába a nemesi-feudális hagyományt, magát annak letéteményeséül ajánlotta s ily módon is eltávolodott a liberális tradíciótól. A monopolburzsoá csúcsrétegnek ez a társadalmi „refeudalizálódása”¹⁰ politikailag is kivetült Németországban a Freikonzervatív párt megalakulásában, amely pártalakulat kifejezetten a rajnavidéki nagytőkének azokat az elemeit tömörítette, amelyek részben társadalmi sznobizmusból¹¹ keresték a politikai

⁶ Az ideológiai légkör mélyreható, antiliberális irányú változását az imperializmus hajnalán így értékeli egy osztrák marxista szerző: „Um 1900 griffen in Europa tiefe Strukturwandlungen Platz. Der Kapitalismus trat in seine Imperialistische Phase. Hand in Hand damit ging ein ideologischer Zersetzungsprozess, der das Aufkommen jeder antiliberale Anschauungen begünstigte.” *Albert Fuchs: Geistige Strömungen in Österreich 1867—1918.* Wien, 1949. 69.

⁷ Croce így jellemzi az imperialista korforduló ideológiai viszonyait s a felemelkedő monopolburzsoázia pszichikai állapotát: „der »Bismarckismus« und »Industrialismus« konnten in ihrer Uneinheitlichkeit und bei ihren inneren Widersprüchen keine neue und erhebende Religion schaffen, sie hinterließen einen trüben Geisteszustand, ein Schwanken zwischen Genussucht, Abenteuerlust und Eroberungssinn, eine gewaltige Überschätzung der Macht”. *Benedetto Croce: Geschichte Italiens 1871—1915.* Berlin, 1929. 241—242.

⁸ Egy késői német újkonzervatív szerző jellemzése a százdforduló ideológiai átalakulásáról: „Der Kampf der Geister musste entschieden werden. Und er wurde entschieden. Nietzsche siegte über Marx. Der Machtwahn überschattete alles. Der Mensch war nicht mehr geboren, um billig zu kaufen und teuer zu verkaufen, er war geboren, um für den Führer zu sterben. Der Kult des Geldes wurde abgelöst von einem düsteren Kult des Todes.” *Georg Reinhold Quatz: Verlorene Gemeinschaft.* Berlin, 1950. 149—150.

⁹ A német liberális szociológia egyik vezéralakja az imperialista időszak burzsoáziájának átalakulásával kapcsolatban „zu einer politisch-ökonomischen-kulturellen Feudalisierung” felé haladó tendenciáról beszél, összefüggésbe hozva a monopolizálódás társadalmi-politikai folyamatát a feudális rétegek asszimilációjával. *Karl Mannheim: Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus.* Leiden, 1935. 21. — Hasonló álláspontot képvisel a weimári időszak egy másik szemlélő szociológusa. *Carl Brinkmann: Die Aristokratie im kapitalistischen Zeitalter.* In *Grundriss der Sozialökonomik.* IX. Abt. I. T. Tübingen, 1926.

¹⁰ Egy weimári köztársaságbeli baloldali szerző Julius Langbehn kísérletéről, hogy a polgári rétegeket újkonzervatív programmal egy „Adelspartei”-ba tömörítse: „Politisch bedeutet dieser nationale Rousseauismus die Feudalisierung des liberal-demokratisch saturierten Bürgers.” *Hermann Heller i. m.* 112.

¹¹ „... vielfach sind es die allerersten Kapitalisten, die den Gipfel der Vornehmheit damit erklimmen, dass sie »freikonzervativ« werden. Im Freikonzervativen eint sich Fabrik und Kuhstall.” *Naumann: i. m.* 107.

érintkezést a nemesi eredetű arisztokráciával,¹² részben pedig ezzel óhajtottak keretet teremteni a nemesi-kispolgári provenienciájú újkonzervatív eszmekör politikai felhasználásának a nagyburzsoázia részéről. Franciaországban abban, hogy a „kétszáz család”, amely 1871 után ingadozott annak elhatározásában, hogy a jakobinus hagyománnyal szemben a bonapartista illetve az orléansi „polgárkirályi” hagyományt válassza-e vagy a klerikális-monarchista hagyományt, a századfordulóra az imperialista-militarista politika jegyében végleg az utóbbi mellett döntött.

Kapóra jött az imperialista nagyburzsoá erők számára az újkonzervativizmus populáris tendenciája is abban az időben, amikor az imperialista korszak fegyverkezési politikáját megalapozó költségvetésemelések körüli politikai harcokban magának a nagyburzsoáziának is elemi szükségévé vált saját populáris ideológia kialakítása. Az újkonzervativizmus ideológiai keretei ebben az esetben is készen kínálkoztak felhasználásra.

Az érdeklődés és kapcsolatkeresési szándék az imperialista burzsoázia újfajta törekvései irányában az újkonzervatív táborok már kialakult politikai erőinél sem hiányzott. A nagyburzsoázia jelentős anyagi és társadalmi erői bekapcsolásának reménye a mozgalom pártfogói körébe nem kizárólagos mozgatója volt ennek az érdeklődésnek. A monopóliumok kialakulásának kezdete is már számottevő változásokat idézett elő a gazdasági szabadverseny menetében. A korábban elsősorban nagyüzemek között, azonos gazdasági ágazatokon belüli verseny a monopolizálódás viszonyai között a gazdasági ágazatok közötti versennyé kezd átalakulni. Ezen a talajon új alapot és új funkciót nyernek az újkonzervatív érdekképviseltek: eddigi szerepük mellett, amelletl ugyanis, hogy politikai keretül szolgáltak populáris újkonzervatív tömegmozgalom kiépítése számára, tehát elsősorban szociálpolitikai funkciót töltöttek be, az új viszonyok között a gazdasági ágazatok (nagyipar, kisipar, mezőgazdaság, kis- és nagykereskedelem, pénztőke stb.) között folyó konkurrenciaharc szervezeti formáivá is válnak.¹³ Ez az új szerep a századfordulón jelentős lendületet ad újkonzervatív érdekképviselési törekvések kibontakozásának, főleg Németországban.

Új vonások jelentkezése az újkonzervatív ideológiában a századforduló átalakulásai során:

a) A konvencionálisizmus

Előzőekben utaltunk a szociabilitás kialakulására és az újkonzervatív gondolkörben játszott szerepére. Említettük azt is, hogy a szociabilitás tényének felismerése vezetett el az empirikus és leíró szociológia konzervatív ihletésű áramlatainak kialakulásához. Az újkonzervativizmus hetvenes—nyolcvanas évekbeli kialakulásának és általános vonásainak ismertetésekor a francia szocio-

¹² „Die Freikonservative oder Deutsche Reichspartei . . . galt nach ihrer ganzen Zusammensetzung als »Magnatenpartei«, in deren Führung sich die Latifundienbesitzer und die bedeutendsten Vertreter der Schwerindustrie teilten.” Arthur Dix: Die deutschen Reichstagswahlen 1871—1930 und die Wandlungen der Volksgliederung. Tübingen, 1930. 14.

¹³ Egy harmincas évekbeli német gazdaság-teoretikus, az olasz fasizmus korporatív rendszerének alapját képező gazdaságfejlődési tendenciákat kutatva konstatálja azt a századfordulói folyamatot, melynek során a monopolizálódás talaján az eladdig szabad gazdasági konkurrenciaharc során kialakult piaci egyensúlyhelyzetek politikai szervezetek harcának és kompromisszumainak közvetítésével jönnek létre. Erwin von Beckerath: Die Idee der korporativen Wirtschaft. In: Die faschistische Wirtschaft. Berlin, 1934. 2.

lógia egyes irányzatai és az újkonzervativizmus összefüggésére mutattunk rá. Most, a *szociabilitás* eszméjének *konvencionálizmussá* alakulását tárgyalva futó kitérésben megemlítjük az empirikus társadalomleírás konzervatív német előfutárait is: *Lorenz von Stein*-t, a francia utópikus és kispolgári szocialista törekvések történetíróját, *Haxthausen*-t, az orosz paraszti földközösség, a mir első ismertetőjét és legfőbbképp *Wilhelm H. Riehl*-t, kinek nézeteire valamivel bővebben is kitérünk. A kutatás fő tárgya mind itt, mind a francia szociológiában, mint korábban is mondtuk, az egyént a társadalomba illesztő finom társas kötelekek szövődéke volt. A francia katolikus újkonzervatív társadalomelmélet ezt a kötelékhálózatot legáltalánosabban a *Szolidaritás* kategóriájában írta le,¹⁴ Riehl¹⁵ a „gesellschaftliche Gesamtverbindlichkeit” összegző fogalmában. A szociabilitás konkrét társadalmi hordozó alapegységeit a francia irányzat a kisebb társas közösségekben: a családban, munkahelyi kollektívákban fedezte fel; Riehl munkája¹⁶ az 1848—49-es forradalmak németországi tapasztalatait konzervatív politikai állásponttól összegezve, a társadalmi munkamegosztás politikailag közvetlenül releváns nagy alapegységében: a társadalmi osztályban. A konzervatív társadalomábrázolás a néptömegeket állampolgárokká illetve bér munkásokká nivelláló polgári társadalommal a foglalkozási és egyéb életközösségekre tagolt *rétegzett társadalom* eszméjét állítja szembe. Az elmélettel párhuzamosan kifejlődő konzekvencia az *érdekképviselés* konzervatív koncepciója, amely az állampolgár általános politikai jogai helyett a konkrét társadalmi csoportok speciális követeléseit és jogait állítja előtérbe. Kispolgári-kézműves, paraszti, sőt munkás rétegek partikuláris érdekei hagyományos és „történeti” jogokká stilizálódnak, s mellettük elfogadhatóbbá válik a polgári társadalom politikai hadszínterén a klaszszikus történeti jogok, a nemesi eredetű rétegek osztályköveteléseinek hangoztatása.¹⁷ A rétegzett társadalom foglalkozási és egyéb vonatkozású életközösségcsoportjai azonban, mint utaltunk rá, nem csupán anyagi érdekek, hanem szokáskultúra, hagyományok hordozói is. Ez utóbbi a konzervatív gondolkodók számára nem csekélyebb jelentőségű az előbbinél. Riehl számára, amikor az 1848-as forradalmakat követő években megírja könyvét, a két dolog: anyagi érdekek és szokáskultúra — szerves egységet képeznek. Együttes leírásuk adja ki a néprajztudós számára a társadalmat alkotó fő osztályok „természettörténetét”, ahogy könyve címében jelöli. Az 1873-as válság után ez a viszonylagos összhang végleg megszűnik. A hagyományok és szokások társadalmi biztonságérzést (vagy legalábbis annak illúzióját) nyújtó kötőereje éppen az ekkor támadt alkalmazkodási válság által nyer jelentőséget. Az ezernyolcszázötvenes években, Riehl könyve keletkezésének idején, a német kisvárosok patricius életviszonyok között tevékenykedő polgárai, a falvak parasztsága, a kis műhelyek ipari munkásai olyan eksztenzitású közösségekben munkálkodtak és éltek, melyeket többé kevésbé átfogtak a szokások minuciózus kötelekei. Az élet kereteit átfogó nagyobb szerveződési formák: a piacszerű keretekben kiépült gazdaság egésze, az

¹⁴ [i.d. erről: *Charles Gide*: Quatre écoles d'économie sociale. 1890.

¹⁵ *Wilhelm Heinrich Riehl* (1823—1897) néprajztudós, 1885-től haláláig a Bayrisches Nationalmuseum igazgatója.

¹⁶ *W. H. Riehl*: Die bürgerliche Gesellschaft. — Az 1850—53 között írt írásokat egybefoglaló könyv, melynek jelen írás 1885-ben Stuttgartban megjelent 8-ik kiadását használta. maga egyik kötetét képezi egy nagyobb munkának, amely a szempontunkból figyelmet érdemlő címet viseli: Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozialpolitik. 4. Bd. 1881—1892.

¹⁷ Riehl a szociabilitás: a szokáskultúra által összetartott csoportközösség — társadalmi tényére felépült politikai érdekképviselés eszméjét visszavetíti a középkorba is.

állam stb. léteztek s ismertek voltak ugyan, de csak igen csekély mértékben hatoltak be közvetlenül az élet szokások által szabályozott menetébe. A hetvenesnyolcvanas évekre azonban az egyszerű ember mindennapi élete számára is közvetlenül jelenvalóvá váltak a társadalomnak azok a szerveződési formái, melyeknek tevékenysége nem a hagyományok és szokások rendjében folyt. A munkahelyek ipari munkás, hivatalnok, számos foglalkozásbeli értelmiségi, alkalmazott számára százakat foglalkoztató cégek lettek, a kisvárosok százezres iparvárosokká nőttek, a politikai élet pártokká szerveződött — olyan alakulatokká tehát, melyeknek élete nem szokásszerű, hanem racionalizált, hivatalszerű keretekben zajlott. A szokásszerű keretek nem bomlottak fel s nem szűntek meg, sőt talán jelentőségükből sem vesztek, de hatókörük összeszűkült. A mindennapi élet kisebb keretei: családi élet, kis települések élete, szűkebb munkahelyi közösségek szokásszerű keretekben működtek, de fölöttük ott voltak integráló erőként a nagy organizációk. A társadalom alapvető osztályait: nemesi földbirtokosságot, burzsoáziát, parasztságot és munkásságot már nem lehetett volna egységes szokás- és hagyománykultúrák hordozójaként leírni, ahogy ezt Riehl még megtehette. Az új helyzetet ragadja meg és fejezi ki elméletileg 1887-ben Tönnies *Gemeinschaft* koncepciója. A két figuráció „archetipikus” elemi formáit már Riehl fejtegetésében is láthattuk felvillanni: a *Gemeinschaft* ösképe a család, — a *Gesellschaft*-é a kaszárnya (vagy, mint Riehl könyve számos más helyén is: a hivatal). A konzervatív elmélet, amennyiben továbbra is konvenciók által szervezett társadalmi csoportokra akarja felépíteni politikai stratégiáját, arra kényszerül, hogy megkísérelje fellelni azokat a politikailag releváns nagyobb társadalmi közösségeket, melyek még viszonylag megőrizték szokáskultúrájuk átfogó voltát, melyek életében a szokások szabályozta mindennap még nem szakadt el nagyon a társadalmi tevékenységnek azoktól a területeitől, melyeket a célrationalitásra felépült „*gesellschaftlich*” organizációk fognak át. Ilyen csoportoknak tekintette a konzervatív, majd újkonzervatív teória — mondhatni teljes egységben egész Európában — a nemesi eredetű birtokosságot és a parasztságot. Reprezentatívnak a konzervatív álláspontra tekintünk továbbra is Riehl fejtegetéseit. Fejtegetése szerint a parasztság az a társadalmi osztály, amely már a középkorban is szokáskultúrájában bírta szerveződési keretét s nem, mint az egyéb rendek rendi képviselőivé szervezett politikai jogaiban.¹⁸ A modern társadalomban a paraszt, az ellentétes principiumot megtestesítő polgárral szemben a szokáskultúrát személyében reprezentáló *típus*, ezzel szemben a polgár individuum, egyéniség.¹⁹ A szokáskultúra lassan változó keretei között élő paraszt a modern társadalomban a par excellence hagyományőrző elem, míg a polgár a társadalmi változás, a reformok jellegzetes hordozója.²⁰

¹⁸ „Im früheren Mittelalter durfte gemeinlich nur der hohe Adel, der mit seinem Burgsitz ansehnlich Land und Leute vereinigt hatte, Graben und Zugbrücken derart an seiner Burg anbringen, dass er sich und das umliegende Land damit absperren konnte. Dieses »Recht der Zugbrücke« war ein politisches, ein militärisches Recht, aber es liegt auch eine tiefe soziale Bedeutung darin. Der hohe Adel nur durfte eine kleine Welt für sich bilden, das Recht der Zugbrücke war das Wahrzeichen seiner sozialen Selbstständigkeit und ist es im Grunde bis auf diesen Tag. . . . Erst mit dem Rechte der Abschliessung bilden sich überall soziale Gruppen. So hatte das Bürgertum des Mittelalters mit dem Korporationswesen auch für sich das soziale Recht der Zugbrücke erobert; als die Städte zu grossen Burgen geworden waren, die man »beschliessen« konnte, begann das Bürgertum als ein organisches Glied in die Gesellschaft einzutreten. *Die Abgeschlossenheit des Bauern in Sitte, Sprache und Lebensart ist ein soziales Recht der Zugbrücke, durch welches er sich als Stand erhält* (kiemelés — Sz. M.).” *Riehl*: i. m. 133—134.

¹⁹ Uo. 44.

²⁰ Uo. 199.

A hetvenes—nyolcvanas évek újkonzervatív mozgalmanak elméletében azonban a nemesség és parasztság jelentőségének előtérbe állítása még csak másodlagos vonatkozásban elégitett ki ideológiai érdekeket: azt ugyanis, hogy a szokáskultúra stabilizálásának kísérletével könnyíteni igyekezett széles társadalmi rétegek számára a polgári fejlődés dinamikájához való alkalmazkodást — hanem elsődlegesen közvetlenül kifejezte azt aényt, hogy a mozgalom osztálybázisát elsősorban a nemesi eredetű földbirtokos réteg, tömegbázisát pedig a parasztság képezte. A kilencvenes években mindezek a dolgok lényeges átalakuláson mennek át. A hetvenes—nyolcvanas évek konzervatív mozgalma még, mint láttuk, valószínű szokáskultúrákat igyekezett megóvni a polgári fejlődés bomlasztó hatásától, valószínű hagyományokat igyekezett konzerválni. A kilencvenes évektől kezdve az újkonzervatív mozgalomban kialakul a törekvés arra, hogy *a tradicionális szokáskultúrát a mindennapi életből átplántálja a társadalmi élet „gesellschaftlich” szerveződésű területeire, ahonnan a polgári fejlődés kiszorította.* Továbbiakban *konvencionális* nevezük ezt az ideológiaépítési eljárást, amely a társasélet elemi magatartásviszonyait mindenki által hallgatólagosan elfogadott és megtartott közmegeállapodásként, konvencióként szabályozó szokásokat a társadalom átfogó viszonylataira vonatkoztatott ideológiai formákká értelmezi át. Olyasféle dolgokról van itt szó, mint amikor mondjuk egy ország hadvezetése a fegyelemnek és szubordinációnak azt a patriarchális-bensőséges átélését, mely a családban apa és gyermek között általában fennáll és egy iskolai osztályban tanító és növendékek között fennállhat, át akarja vinni az ezredparancsnok és alárendeltjei szubordinációs viszonyára. Ez a konvencionalista tendencia magyarázata annak, hogy az újkonzervatív ideológiában, annak ellenére, hogy a kilencvenes években a legtöbb országban a mozgalom osztálybázisa áthelyeződik a történelmi arisztokráciáról a monopolburzsoáziára, a nemesség és a parasztság kultusza semmit sem csökken. Ebben most már nem a mozgalom alapját képező társadalmi erők jutnak kifejezésre, hanem az ideologikus törekvést jelzik arra, hogy az egész nagypolgári-tőkés társadalmat a földbirtokos nemesség és a kisbirtokos parasztság modelljére formálják át. Arisztokrácia és parasztság mítoszokká válnak, azzal a szándékolt szereppel, hogy magatartási mintául szolgáljanak a társadalom összes egyéb rétege számára. A monopolburzsoáziának a régi arisztokrácia magatartási kultúráját kell elsajátítania, hogy birtokába vegye azt a paternalista autoritást, melyet egykor a feudális földbirtokosság élvezett alattvalói fölött. Nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy az újkonzervatív, majd később az ennek hagyomány-anyagát átöröklő szélsőjobb-oldali mozgalmak polgár bírálatában, s abban, hogy a polgárral mint társadalmi típussal a nemeset állítják, mint magasabbértékűt szembe, valamiféle polgárságon kívüleső társadalmi csoport érdekei tükröződnek. Itt magán a tőkésmonopolburzsoá rétegen belül zajló folyamatról van szó. Nem a régi nagybirtokosság és a tőkés osztály ellentétéről immár, hanem egy tradicionális-autokratikus és az imperializmus korszaka politikai igényeinek megfelelően egyre inkább militáns uralkodóosztályi típus szembeállításáról a célracionális-érdekorientált típussal, mint uralkodóosztály-ideállal. Még inkább vonatkozik ez a parasztság mitizált alakjára, a századfordulói és utáni újkonzervatív ideológiában. Itt nem a valószínű földművelő osztályról van többé szó, hanem egy, a modern proletár típusával szembeállított típus ideálról,²¹ az osztályharcos-érdekorientált munkás alak-

²¹ „Westen ist überall, wo Kultur, Industrie, Verkehrsichtung, Menschenanhäufung Grossstadtbildung vorherrscht. Osten ist überall, wo es Bauern gibt.” Arthur Moeller van den Bruck: Das Recht der jungen Völker. München, 1919. 101.

jával szemben a jobbágy módon fegyvelmezhető patriarchális-tradicionalista munkás ideáltípusáról.²² Ez a szociotechnikai-ideológiai „átnevelési” törekvés rejlik az újkonzervatív reagrarizálási és mezőgazdasági telepítési tervek mögött elsősorban s nem anyagi érdekek kielégítését célzó szociálpolitikai szándék, vagy éppenséggel gazdaságpolitikai megfontolás.²³ Mindezek alapján patriarchális parasztság és a feudális nemesség romantizált képe jelen volt azokban a konzervatív mozgalmakban is, ahol a parasztságnak az ország gazdasági és társadalmi életében illetve az illető konzervatív mozgalom tömegbázisában jelentéktelen szerepe volt; nem hiányzott ez az elem olyan újkonzervatív mozgalmakból sem, mint például a jelentős és szélesbázisú amerikai újkonzervatív mozgalomból, ahol az illető ország életében egyáltalán nincs jelen feudális-patriarchális politikai hagyomány.

A közvetlen politikai és társadalmi törekvésektől való eltávolodás még nagyobb mértékét észlelhetjük az újkonzervatív konvencionális másikkal szembevetés politikai mítoszánál, a *regionalizmus*nál. Ez a tétel szorosan összefüggött az előzővel, lényegében a „gesellschaftlich” tőkés-nagyvárosi civilizációval szembeállított vidéki-paraszti életforma települési-közigazgatási vonatkozását jelentette. Kialakulásában ismét jól nyomon követhetjük a közvetlen nagybirtokosi érdekeket kifejező politikai program átfunkcionalizálódását a tradicionális kötöttségű kispolgári rétegek alkalmazkodási válságát kifejező ideológiai koncepcióvá, majd végül a centralizált-bürokratikus-militarista monopol-tőkés államot romantizáló konvencionális mítosszá. Németországban az 1850-es évek régi típusú, junker konzervatívjainak harca a helyi igazgatási autonómiák, a regionális szokások védelméért a közigazgatási centralizáció és „uniformizálás” ellen még egyszerűen az uradalmak alsófokú közigazgatási és rendőri hatóság voltának védelmét jelentette a későabszolutista porosz állam centralizáló törekvéseivel szemben. A hatvanas évek második felében a német egységtörekvéssel szembeni ellenállásban már viszonylag csekély valóságos szerepet játszott a kis tartományi fejedelmek fenyegetett „történeti jogainak” védelme, noha erre állandóan történik hivatkozás, — a porosz konzervativizmus osztálybázisát képező junker és mediatizált arisztokrata rétegeket kevés reális érdek kapcsolja a duodec uralkodócsaládokhoz. Itt már elsősorban az a felismerés a mozgatóerő, hogy a felülről végrehajtott államegyesítés lebonyolító porosz bürokrácia ugyan nem fejezi ki a parlamentáris képviselőlet igénylő liberális polgárság politikai igényeit, de gyakorlatilag képviseli ennek a polgárságnak érdekeit a szorosan vett gazdasági területen, mivel kedvezőbb feltételeket teremtett a gazdasági liberalizmus, a szabadversenyes tőkés gazdálkodás kiterjesztése számára. Az államegyesítés befejezése és az 1873-as válság lezajlása után, a hetvenes évek végén a konzervatív elmélet markáns alakja, Konstantin Frantz, akit át-

²² Az 1918—1923 közötti német ellenforradalmi időszak „Prónay-különftményének”, az Ehrhard brigádnak sajtófőnöke is így állítja szembe a proletárt és a parasztot mint társadalmi típust. *Friedrich Wilhelm Heinz: Völkische Diktatur? Blätter der Wehrgerneinschaft. 1924. szept.-okt.*

²³ Ezt világosan kifejtette *Walter Darré* náci földművelési miniszter, az 1936-os Reichsbauntag-on mondott beszédében: „Darüber muss sich das Bauernum klar werden: im Zeitalter der modernen Technik, des modernen Verkehrs, moderner Arbeits- und Wirtschaftsmethoden, besitzt es vom betriebswirtschaftlichen Standpunkt aus gesehen ein wenig Daseinsberechtigung wie das Segelschiff gegenüber dem modernen Dampfschiff. Folgen wir rein betriebswissenschaftlichen Überlegungen, dann ist die Betriebsform und Betriebsgröße des Bauernums unrentabel. Das Bauernum erhält seine Daseinsberechtigung nur aus Tatsache, die Geschichte lehrt: Nämlich, dass ein Volk sich immer nur aus seinen Bauerngeschlechtern erneuert.” Idézi: *Paul Merker: Deutschland, sein oder nicht sein? 2. Bd. Mexico, 1945. 276—277.*

meneti figurának tekinthetünk a régi és az újtípusú konzervativizmus között, a federalizmust általános elméleti koncepcióvá emeli, melyben most már nem a visszacsínálhatatlan állami egység elleni utóvédharc fejeződik ki, hanem törekvés a polgári fejlődés által megbomlasztott hagyomány és szokáskultúra problematikájának egységes teóriába foglalására. Ebben a vonatkozásban mintegy első nekifutás volt annak az elméleti általánosításnak végrehajtására, melyet tíz évvel később Tönnies végzett el. Frantz federáció koncepciója ugyanis nem csupán mindenfajta lokális önállóság igazolását célozza, hanem magában foglalja az érdekképviseleti elvet is, az egyes foglalkozási ágak és rétegek korporatív szervezeteinek „federációját” is. Itt, s ennyiben inkább kötődik még a negyedszázaddal korábbi Riehl-hez, még arról a kísérletről van szó, hogy a hagyományokat és szokáskultúrát hordozó valóságos közösségek számára olyan igazgatási szervezési formát találjon a konzervatív elmélet, mely óvja ezeket a nagypolgári piac és állami viszonyok bomlasztó hatásától. Mindezt olyan módon, s e tekintetben Frantz már újkonzervatív, hogy modus vivendi találjon a tradicionális életközösségek stabilizálásának igénye, valamint a polgári fejlődés által nyújtott, a tradicionális kötöttségű rétegek által is igényelt civilizációs vívmányok kiépítésének igénye között. Azaz, a tradicionális-konvencionális életkereteket immár a polgári fejlődés talaján állva, ezt a fejlődést elvileg nem tagadva s nem lényegében opponálva igyekszik védelmezni, megfelelve az ideológia politikai hordozóját képező újkonzervatív mozgalom politikai törekvésének, mely szintén polgári alternatívát jelentett a liberális szabadversenyben érdekelt erőkkel szemben s nem feudális restaurációt. A teorema fejlődését követve Tönnies-nél szintén megtaláljuk a gondolatot. Ő a család mellett a falut tekinti a közösség alapformájának. A „Gemeinschaft” vérségi-leszármazási kerete mellett tehát számbaveszi a települési keretet is. Az ő fejtegetésében a gondolat Frantz-éhoz képest erősen spiritualizálódik. Ott még, mint láttuk, valóságos, történetileg társadalmilag konkrétan létező közösségek számára keresett a szerző teoretikus szervezeti formákat, melyek lényegükhöz igazodtak, de egyben korszerűek is voltak. Tönnies-nél már inkább társadalmi magatartás-ideálról, ideáltípusok jellemzéséről van szó, mint konkrét közösségekről, de a fejtegetés még nem szakad el ezek szem előtt tartásától. A kilencvenes évek során itt is hasonló átalakulás zajlik le, mint a konzervatív nemesség és parasztság kép mítosszá válásában. Az újkonzervatív törekvések hordozója ekkor az a monopolburzsoázia lesz, melynek érdekei legszorosabban összefonódtak annak a militarista-bürokratikus államszervezetnek fenntartásával, sőt továbbépítésével, amely ellen minden korábbi konzervatív ihletésű regionalizmus irányul. Ennek ellenére ebben az esetben is azt látjuk, hogy a regionalizmus, mint közösségképező ideál nem tűnik el az újkonzervatív elméletből. Itt természetesen nem arról van többé szó, hogy a közigazgatási autonómiák megmaradt hagyományos formáit összeegyeztessék a korszerű igazgatás igényeivel, hanem arról, hogy a regionális hagyományok érzelmi kötőerejét, a lokálpatriotizmus bensőségét a bürokratikus-monopolista állam romantizálására hasznosítsák. Ennek megfelelően a századfordulótól kezdve a regionalizmus az újkonzervatív ideológiában elveszti közigazgatási reform-koncepció jellegét s egyoldalúan a regionális kultúrtradíció mítosszá stilizálása lesz. Így fejlődik ki a monopolburzsoá imperialista érdekeket képviselő Aldeutscher Verband körül kialakult ún. „Völkisch” mozgalomban a német törzsek hagyományainak ápolása s az ún. Heimatdichtung, afféle német „népnemzeti” fűzfapoézis kultusza. Még jellegzetesebb példát szolgáltat a francia újkonzervativizmus fő irányzata, az Action Française hasonlóan kultúrtradíciót ápoló

regionalizmusa, a történeti francia vidékek hagyományainak szépirodalmi kultusza. Mindez annak a politikai mozgalomnak keretében, melynek legfontosabb politikai hordozója pontosan az a felső közigazgatási bürokrácia, amely a sokat bíralt francia igazgatási centralizáció hordozója, társadalmi megtestesítője és haszonélvezője volt. Franciaországban az a sajátos helyzet állott fenn a századfordulón, hogy a kifejezetten párizsi bázisú royalista mozgalom a regionalizmust hirdette s a forradalomtól örökölt túlzott centralizációt ostromolta, a vele szemben álló erősen vidéki bázisú, helyi hagyományokkal és kötöttségekkel összeforrott, vidéki városok polgármesterei által hordozott radikális párt felfogásában nyoma sem volt a regionalizmusnak.

A kilencvenes évek konvencionálismusának saját teorémája a hierarchikus felépítésű szervezetek *megszemélyesített reprezentációjának* igénye szembeállítva az *absztrakt organizációkkal* — ez utóbbiak bírálata a későbbi szélsőjobboldali ideológiák egyik legelterjedtebb s leggyakoribb ideológiai kliséje.²⁴ A gondolatnak itt is fellelhető előzményei már a német politikai romantika gondolkörében. A hatalmi viszonyok megszemélyesítésének ideológiáját már Karl Ludwig Haller kidolgozta nevezetes patriomonium koncepciójában, melyben minden uralkodói hatalom forrását az uralkodó személyes földbirtokos voltában látta. Mint látjuk, a viszonylatok ellentétükbe fordulása itt is végbemegy, hiszen Haller-nél a megszemélyesült fejedelmi hatalom még nem reprezentált *megszemélyesített*, hanem közvetlenül valóságos. Az absztrakt organizációk elleni propagandaharc legismertebb közhely formulája Adam Müller-től ered, az a frázis, mely a liberális államot részvénytársasághoz hasonlítja, melyhez nem ideális alapon nyugvó lojalitás, hanem önző érdek köti polgárait. Így nézve a kilencvenes évek konvencionalista elképzelése a személyes reprezentációról közbeeső fokozatnak tekinthető az ókonzervatív romantikus monarchizmus és a majdani fasiszta vezérelv között. Az ideológikus törekvés itt is az, hogy a perszónifikáció által átvigyék a közvetlen főnöki-felettesi viszonyban reálisan fennálló emberi kapcsolat lehetséges intimitását az elvont nagy organizációk szubordinációs viszonylataira. Az ideológia vonatkoztatható volt mind az államhatalom és annak kulcs helyei személyes reprezentációjának igényére, mind a személyes tulajdonos szerepének idealizálására az „anonym”-elvont részvénytársasági formával szemben. Amint a parasztság társadalmi szerepének mitizálása nem tükrözött paraszti osztályérdekeket s a misztifikált kultúr-regionalizmus közigazgatási municipalizmust, úgy a perszónifikált reprezentáció ideológiájának bürokráciaellenes kirohanásai mögött se gyanítsunk reális antibürokratikus csoport- vagy rétegérdekeket. Ez az ideológia ugyanis elsősorban éppen bürokratikus színezetű volt. Amennyiben valamiféle csoportérdekhez közvetlenül kapcsolható, legfeljebb arról volt szó bizonyos esetekben, hogy a bürokratikus apparátusok parancsnoki posztjait kézben tartó „első garnitúra” ebben a formában juttatta kifejezésre — hangoztatva a döntés személyes felelősségének jelentőségét — fokozott privilégizáltság igényét a specializált-szakszerű döntéselőkészítést végző „anonym” második garnitúrával szemben. Fontosabb szerepe volt azonban az ideológiai koncepciónak a bürokratikus vezetőréteg számára abban, hogy a bürokrácia ellen megnyilvánuló ellenszenvet a bürokratikus apparátus fő funkciójáról, a politikai hatalom fenntartásában játszott szerepéről az igazgatási te-

²⁴ „... Repräsentieren im eminenten Sinne kann nur eine Person und zwar — zum Unterschiede von der einfachen »Stellvertretung« — eine autoritäre Person der eine Idee, die sich, sobald sie repräsentiert wird, ebenfalls personifiziert.” *Carl Schmitt: Römischer Katholizismus und politische Form.* Hellerau, 1923. 43—44.

vékenység részterületeinek visszásságai felé terelte el. A gazdaság területén a részvénytársasági forma anonym-absztrakt volta elleni hangulatkeltésben a századforduló után már nem a régi típusú egyéni tőkés rétegek érdekei fejeződnek ki a valóságban, noha állandóan róluk van szó, hanem a „tőkés vezéregyéniségek” által megszemélyesült és reprezentált mammuttrösztök törekvései.

Végezetül vessünk egy pillantást a *korporáció* eszméjének átalakulására az újkonzervatív ideológiában. A hetvenes-nyolcvanas években az egykori céhvilág ipartestületi formájának idealizálása a tradicionális kötöttségű kézműves rétegek érdekképviselési alapon való mozgósításának politikai programjához adott ideológiát. A korporáció a konzervatív eszmekörben ekkor érdekképviselési szervezeti formát jelent. Tönnies-nél a korporatív-céhes formák az idealizált közösség munkaszervezeti formái: kis munkaközösségek, melyekben eleven, szokáskultúrán és hagyományokon nyugvó testületi munkaközösségi szellem él. A századforduló után a konzervatív teória az egykori céhvilág munkaszervezeti formájából ideológiát épít a modern tőkés nagyüzem belső hierarchiájának paternalizálására.²⁵ A cél itt is az, hogy a kis munkaközösség belső életének intimitását megkíséreljék a nagyüzem belső életére transzponálni, s ezzel az osztályharc feszültségeit érzelmileg levezetni.²⁶

Fenti fejtegetéseinkben, ahol elsősorban a szociabilitás gondolatköréből származó ideológikus eszmék konvencionalista mítoszokká alakulásának fejlődésvonalain akartunk sebtében átfutni, erősen leegyszerűsítve néztük a tárgyalt politikai mítoszokban kielégülő ideológikus szükségleteket. A pregnancia kedvéért szándékosan a legdurvább uralkodóosztályi igények megvalósulásaira mutatunk rá, aholis homályban maradhatott a fontosabb kérdés: hogyan töltötték be ezek a teorémák fontosabb ideológiai funkciójukat: a kizsákmányolt osztályok ideológiai szükségletei kielégítését? Ezért még egyszer térjünk vissza a kiinduló pontra. A mindennapi élet elemi viselkedési normái az egyén számára, akinek társas magatartását szabályozzák, *evidens* köznapi igazságokként jelentkeznek, melyek nem igényelnek további megfontolást, alternatív lehetőségek kritikai mérlegelését, azaz *reflexiót*. A szokáskultúra által szervezett és szabályozott mindennapok és a kisközösségek, melyekben az ember életének mindennapi részét leéli, a reflexió-mentes evidencia világa. A konzervatív elmélet ebben az evidenciában, az ebben gyökerező elemi kötődésben látja a közösség döntő vonását.²⁷ Ezt a közeget érzi a köznapi ember *természetesnek*, ez a fogalom szintén szorosan egybefonódik az evidenciával, ami természetesnek hat, az nem igényel

²⁵ „Die Idee der Gebundenheit und Gemeinschaft kann andererseits, schon weil ihre Verwirklichung nicht möglich ist, allzuleicht zur Verschleierungs-ideologie sehr unromantischer Gebilde werden, wie etwa die moderne ständische Ideologie eines Otmar Spanns als Verdeckungs-ideologie von grosskapitalistischen Kreisen in ihrem Kampf gegen die Demokratie missbraucht.” *Alfred Seidel: Bewusstsein als Verhängnis*. Bonn, 1927. 175.

²⁶ Végezetül idézzünk egy fejtegetést, amelyben a fentebb ismertetett teorémák egy része egymással szerves egységben jelenik meg: „Max Hildebert Boehm stellte 1920 in einem Aufsatz über »Stadt und Land« dem mechanischen Sozialismus des »Stadtmenschentums« den organischen des »Landmenschentums« gegenüber. Wenn er schrieb, ländlicher Sozialismus nähere sich von selbst jener Form der Vergemeinschaftung, die er als Korporativismus bezeichne, so bedeutete dies zugleich, dass Korporativismus in einer vorwiegend städtisch bestimmten Gesellschaft schwerlich zu verwirklichen sein würde. Dabei ist zu beachten, dass für Boehm ländliche und städtische Lebensform nicht wirtschaftlich, sondern geistig bedingt sind.” *Heide Gerstenberger: Der revolutionäre Konservatismus*. Berlin, 1969. 72.

²⁷ „Gegenseitig-gemeinsame, verbindende Gesinnung, als einiger Wille einer Gemeinschaft ist, ist das, was hier als *Verständnis* (*consensus*) begriffen werden soll, (kiemelések — Sz. M.). *Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft*. 2. Aufl. Berlin, 1912. 23.

reflexiót, megfontolást.²⁸ Az elemi evidenciák világában szoros egységet alkotnak viselkedési normák, izlésbeli alapelvek és az elemi ismeretek, a common sense, a „józan ész” térénuma. A konzervatív elmélet autorai nyomatékosan hangsúlyozták utóbbi területről is, hogy azonos jellegű a szokáskultúra egyéb részeivel: alapját ugyanúgy nem a nagybetűvel írható ész apriorisztikus ítélőereje képezi, hanem áthagyományozott ismereteket tartalmaz; ezek ugyanolyan hagyományok, mint az élet egyéb szokásai, s elfogadásuk alapja az egyén számára ugyanúgy autoritások szava s nem értelmi belátás, mint a hagyománykultúra más vonatkozásában.²⁹ A konzervatív ideológia számára tehát az alapvető törekvés, amikor ezeket az elemi szokás- és hagyományformákat át akarja plántálni átfogó szervezetekre, az, hogy megkísérelje átültetni ezekben az elemi magatartási normáknak evidenciáját és elementáris hatóerejét s ezzel kivonni a konzervatív mozgalom által preferált társadalmi-politikai intézményeket, s az azokat igazoló ideológiai formákat a reflektáló-kritikai gondolkodás ellenőrzése alól. Ezt az összefüggést a konzervatív irodalom nem is igen tagadja. Az orosz újkonzervativizmus hírhedt vezéralakja, Pobedonoszcev leplezetlenül azért védi meg a hagyományos köznapi gondolkodást, melyet jellemző módon előítéletes gondolkodásnak nevez, mert a reflektáló gondolkodásmód meghonosodása a népben azt fogékonnyá tenné a logikai érvekkel történő politikai agitáció iránt.³⁰ Szimpla politikai formulára redukálva, az evidenciát sugalmazó szokványos-köznapi magatartás struktúra mítosszá nagyított sztereotípiái a lojalitás érzését erősíthetik.³¹

Mindaz azonban még mindig csupán az uralkodó osztályok ideológiai szükségletének kielégítését jelenti. Még mindig kérdés, mit kínál ez az ideológia-építés az alávetetteknek. A körülvevő társas közeg természetességének, viszonylatai evidenciájának érzése az egyén számára a környező társadalomhoz való súrlódásmentes alkalmazkodás biztonságát nyújtja. Ezzel szemben az a térénum, ahol az egyén reflektáló gondolkodásra és erre épülő, alternatívák közötti döntésekre kényszerül, nem nyújtja ezt az elemi biztonságot.³² Éppen a köznapi biztonság világának összecsugorodása termeli napról napra bővítetten újjá az alkalmazkodás krízisét.³³ A reflexió nélküli lojalitás vállalása a reflexió nélküli ösztönös reagálás pszichikai könnyebbségét ígérheti.

De elérhető-e a modern élet szervezeti formái között ez a cél? Léteznek-e olyan ideológiai eszközök, amelyek a specializált irányító apparátus által összetartott és igazgatott nagy szerveződési formákban tevékenykedőknek a gigantikus organizációt olyan elementárisan magától értetődőnek, a bennük élés során

²⁸ A „természetes” társadalmi tartalmáról ld. *Hans Mühlenfeld*: Politik ohne Wunschbilder. München, 1952. 207.

²⁹ *Quaatz*: i. m. 257—258.

³⁰ *K. P. Pobedonoszew*: Der Volksunterricht. In: Sammlung Moskowitischer Studien über das politische und geistige Leben der Gegenwart mit Bezug auf Russland. (Orosz eredeti megjelent: 1897) Dresden—Leipzig, 1902. 89—90.

³¹ „In unserer noch sehr jungen Begeisterung für den totalitären Staatsgedanken haben wir es noch nicht ganz begriffen, dass der Staatsabsolutismus dadurch abgemildert werden muss, dass kleine Kollektivgemeinschaften gegründet werden, die den loyalen Instinkt des Menschen wecken und befriedigen und die Gefühle heranwachsen lassen, die sich der Staat zunutze macht, ohne sie selbst hervorrufen zu können.” *Bertrand de Jouvenel*: Nach der Niederlage. Berlin, 1941. 187.

³² Erről: *Seidel*: i. m. 122.

³³ A probléma modern konzervatív értelmezésére jellemző példa: *Helmut Schelsky*: Über die Stabilität von Institutionen, besonders Verfassungen. (1949) In: Auf der Suche nach Wirklichkeit. Düsseldorf-Köln, 1965. 45.

adódó alternatíva nélküli viselkedési helyzeteket természetesnek s nem az egyénre erőszakoltnak jelentesse meg, amilyenek a köznapi élet kis közösségei és cselekvési helyzetei esetleg még tűnnek? Ehhez az volna szükséges, hogy olyan állapot teremtdjék meg, melyet a benne résztvevők egyáltalán nem tudatosítanak. Ez pedig még azokra a helyzetekre sem vonatkozik, melyeket a konzervatív elmélet „gemeinschaftlichnak” tekint. A „Gemeinschaft” teoretikusai is számolnak azzal, hogy a „közösség” élete sem teljesen reflektálatlan automatikus cselekvések sorozatából áll. Tönnies is kénytelen a közösség legmagasabb formáinak azokat tekinteni, melyekről tagjai tudatában összefüggő kép artikulálódik, amely mint a közösség eszménye jelentkezik, s ezen eszmény iránt a közösség tagjai tudatosan elkötelezve érzik magukat.³⁴ A konzervatív szerző amennyiben nem így jár el, arra kényszerül, hogy a közösség ideális formáit az állatvilág életének csoportos alakzataiban lelje fel, s ezeket állítsa szembe — mint a maradéktalanul ösztönös és automatikus közösség példaszzerű eseteit — az emberi közösség formáival.³⁵ Az a gondolatmenet, amely el akarja kerülni ezt a végkonzekvenciát, kénytelen a „Gemeinschaft” világában is többre tartani a tudatos elkötelezést a pusztán automatikus cselekvésnél. Tönnies az ellentmondás feloldása végett tipizálja a közösség életében megnyilvánuló akaratot és megalkotja a „lényegi akaratot” (Wesenswille) fogalmát, mint a szokáskultúrában meggyökeresedett integer személyiség lényegéből folyó akaratot, mellyel szembeáll a Gesellschaft tagjait vezérlő „önkényes akaratot” (Kürwille), a kritikus döntést alá vetett akaratot. Előbbi esetében is tudatos, tehát nem automatikus tevékenységről van szó, azonban Tönnies felfogásában ez a cselekvés munkatevékenység esetében a cél és a hozzá rendelt, megvalósulásukhoz szükséges eszközök között merev korrelációs viszonyt tétel: a lényegi akarattól folyó tevékenység eszközei evidensek. Ezáltal válhat a munka nem elidegenült tevékenységgé, melyben az egyén személyisége lényegét megvalósultnak érezheti.³⁶ Az egyén cselekvésében realizálódó „lényegi akarattal” magasabb rangban áll Tönnies számára, a vallási közösség kultuszrendje, amely gondolatmenetében magának a közösségnek mítoszban kifejezett lényegi akarataként fogható fel. Ha ezt az alakzatot vesszük

³⁴ „Teils aus, teils neben dem Dorfe aber entwickelt sich, in ihrer Vollendung nicht sowohl durch gemeinsame Natur-Objekte, als durch gemeinsamen Geist zusammengehalten, die Stadt . . . Innerhalb der Stadt aber treten, als ihre eigentümlichen Erzeugnisse oder Früchte wiederum hervor: die Arbeits-Genossenschaft, Gilde oder Zunft; und die Kultgenossenschaft, Bruderschaft, die religiöse Gemeinde: diese zugleich der letzte und höchste Ausdruck, dessen Idee der Gemeinschaft, fähig ist.” Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft. 2. Aufl. 27—28. — A falunál több tehát a város (Tönnies természetesen csupán a még gemeinschaftlich ókori-középkori városra gondol itt, nem a modern világvárosra; a polisra, nem a metropolisra); a vérség és az együttlaks elemi összetartó erejénél a „közös szellem” összetartó ereje; ez utóbbi esetében a legmagasabb értékelést a vallási kultusz nyeri, mint a közösségi szellem formája. A közösség volt-nak az a tudati artikulációja tehát, ahol az elkötelezettség tudatossága (s nem pusztán automatikus volta) mellett viszonylag magas fokon megvalósul a viszonylatok kivonása a kritikus reflexió ellenőrzése alól.

³⁵ Bizarrsága ellenére ez a gondolati vonal nem hiányzott egészen a konzervatív irodalomból, ha számottevő elvi koncepcióvá nem is állott össze. Egy, idézett fejtegetés írásakor még liberális magyar szerző már a hetvenes években észleli: „Ha az állatvilágból meríteném hasonlataimat, mint a conservatív írók tenni szokták, a hangyaszombék, méhköpi és egy csomó vad állapotban levő állat-csorda rendszerökre kedvező tanulmányozásával . . .” Verhovay Gyula: Liberalismus és conservativismus. Bp. 1875. 64. A századforduló után, amikor az ekkor létrejött vulgáris tudományszerűsítő irodalom felfedezi és ismertté teszi a „termesz-államot” és a méhek „társadalmát”, konzervatív ihletésű szerzők műveiben nem ritkán jelennek meg idealizáló szembeállításban az emberi társadalommal.

³⁶ Ferdinand Tönnies: Fortschritt und soziale Entwicklung. Karlsruhe, 1926. 59.

szorosabban szemügyre, fellelhetjük benne azokat a mozzanatokat, amelyekkel az újkonzervativizmus konvencionalista ideológiája megkísérelheti a jelzett ideológiai igények kielégítését. A vallási kultusz a hagyományos közösségekben a szokáskultúrának az a része, amelyet a közösség tagjai nem a köznapi tevékenység fásultságában, hanem az ünnep pompájában élnek át. A hagyománykincsnek ez a része nem triviális szétaprózottságban, hanem koncentráltan jelenik meg szemük előtt. Ez a fajta koncentráltság olyan jellegű érzelmi intenzitást szít fel, amely, ha politikailag hasznosítani tudják, alkalmas lehet, ugyan nem arra, hogy az elementáris viszonylatok ösztönös biztonságérzését újjátermelje a politika területén, de arra, hogy *kompenzálja* az ösztönös biztonság elvesztéséből eredő pszichikai megterhelést.

A rítusban észlelhető koncentráció és felfokozottság hatását tekintve azonos karakterű az *esztétikai hatással*. A rítus is általános tudati tartalmat nem elvont gondolati, hanem konkrét-szemléletes formában közöl.

Erre a hatáslehetőségre épül a konvencionalista mítoszalkotás gyakorlata. A konzervatív szerzők a szokáskultúrának elemi köznapi formájában is esztétikai relevanciát tulajdonítanak.³⁷ Az ideológia alapanyagának ezt a szerkezetét igyekeznek megtartani politikai mítosz formájukban is. A perszifikáció és a reprezentáció pompája, szertartásossága a felfokozás és koncentráció esztétikai erejével igyekszik hatni,³⁸ a nagytökés politika és gazdaság szervezeti formáira applikált oda nem illő ideológiai formák, melyek gondolati tartalmukat végigkövetve az egyszerű ember számára is bárgyú parasztfogásként lepleződhetnek le, a romantizálás és stilizáció pszeudoesztétikai szuggeszciójával befolyásra tehetnek szert. A pszeudoesztétikai relevanciájú összefogó szimbolumok hatásához hozzásegítenek a politikáivá szekularizált rituselemek: egyenruhák, ceremóniák, jelvények.

A konvencionalista mítoszgyártásnak — végezetül — még egy sajátosságára utalunk: a *bipoláris típusalkotásra*. A tendenciát végigkövethettük minden egyes konvencionalista teorema fejlődésútján. A régi típusú konzervatív szerzőknek szeme előtt a szokáskultúra színes sokféleségként jelenik meg: a parasztság vidékenként, sőt falvanként más és más, a nemesség privilégiumai minden család, minden uradalom esetében a szokáskultúra külön világát teremti meg; jogok, szokások, hagyományok sokfélesége marad még nagyrészt a jelszó, az újkonzervativizmus első fejlődési szakaszában is. A kilencvenes évektől a szokáskultúra képe minden részvonalatkozásban átfogó típusokká koncentrálódik: típus lesz a paraszt és a nemes, a mitizált Kelet lesz a régiók sokféleségéből. Az így összegzett típusokkal szemben megszületnek a polgár és a proletár, a Nyugat ellen-típusai.

³⁷ *Riehl*: i. m. 85.

³⁸ „Diese Welt (u. i. a reprezentatívok világa) hat ihre Hierarchie der Werte und ihre Humanität. In ihr lebt die politische Idee des Katholizismus und seine Kraft zu der dreifach grossen Form: zur ästhetischen Form des Künstlerischen, zur juristischen Rechtsform und endlich zu dem ruhmvollen Glanz einer weltgeschichtlichen Machtform. Was in natürlichem und Beigabe, nämlich die ästhetische Schönheit der Form, ist einem auf den artistischen Genuss bedachten Zeitalter das Augenfälligste. Aus der grossen Repräsentation ergeben sich von selbst Gestaltung, Figur und sichbares Symbol.” *Carl Schmitt*: i. m. 46. — A fejtegetés rendkívül érdekes számunkra, mivel jól példázza, hogy a politikai-hatalmi apparátus rituálisan koncentrált reprezentáló hatása artisztikus külsőségektől elvonatkoztatva, magában politikai funkcionálásában olyan pszichikai fascínációval bír, melyet a szerző önkénytelenül is esztétikai fogalmakban: alak, figura, szimbólum — kényszerül megragadni.

Az újkonzervativizmus és a nacionalizmus a kilencvenes években

A nemzeti eszméhez való fokozatos alkalmazkodás folyamatát, mely együtt haladt a parlamenti viszonyok közé való beilleszkedéssel, hasonlóan a konvencionális kialakulásához, jellegzetes vonásaiban elsősorban a konzervatív porosz irányzatokon figyelhetjük meg, mivel Európában ebben az időben, 1848–1870 között, ebben az országban tevékenykedett olyan, a francia forradalom politikai sokkhatására reagáló, a nemesi eredetű földbirtokos rétegek érdekeit és törekvéseit képviselő konzervatív politikai irányzat, amely egy forradalomban kivívott alkotmány által biztosított parlamenti rendszerben fejtette ki működését. Ausztriában, Franciaországban, Oroszországban ebben az időben a politikai uralom formája valamely fajta abszolútizmus; Angliában pedig az előrehaladottabb polgári fejlődés talaján ilyen jellegű, feudális eredetű osztálypozíciókat védő konzervativizmus már nem létezett.

Az a politikai csoportosulás, melyet a porosz politikai életben az 1848-as forradalmat követő „Reakciós korszak”-ban konzervatív pártként emlegettek, mind politikai programjában, mind ideológiájában a Szentszövetségi időszakhoz kötődött, tehát egyformán távol állott a parlamentáris alkotmányosságtól és a német egységért harcoló nemzeti eszmétől. A csoport politikai irányító: a Gerlach fivérek és Hermann Wagener igazságügyi tanácsos a királyi udvarban összpontosult végrehajtó hatalmat igyekeztek védelmezni és kiterjeszteni a parlament polgári erőivel szemben s ideológusaik: Friedrich Julius Stahl és Heinrich Leo a szentszövetségi idők dinasztikus legitimizmusának korszerűsített értelmezésének kidolgozásán fáradoztak. Bármennyire is idegen volt tőlük a parlament világa, az adott politikai helyzetben nem volt módjuk, hogy a benne való szereplésről lemondjanak, s ha formálisan párttá az ötvenes években nem is alakultak, a választásokon részt vettek, s a ház mindkét kamarájának vitáin egységes frakcióként léptek fel. Központi orgánumukról a korszakban Kreuzzeitungspartei néven emlegették őket.³⁹ A választások helyi lebonyolítását a forradalom idején keletkezett helyi konzervatív ligák végezték, melyek a terület földbirtokosai és egyházi szervei égisze alatt jobbára a vidéki városok céhekbe tömörült kézműveseit fogták össze. A nemzeti kérdés megítélésében IV. Frigyes Vilmos udvarát és kormányát s az őket támogató politikai erőket a 48-as események emlékei vezérelték. A német egységötörekvés számukra az egykori „demagógok” és a frankfurti nemzetgyűlés eszmevilágát jelentette, mellyel szemben a porosz állam külpolitikáját a dinasztiai és udvarok forradalomellenes együttműködésére kívánták felépíteni. A 48-as indíttatású össznémet nemzeti törekvések elutasítása tekintetében a porosz konzervativizmus egységes volt, a dinasztikus elv értelmezése terén azonban távolról sem uralkodott ilyen egység a konzervatív táborban. A Kreuzzeitung intranzigens konzervatívjai, akik az említett helyi ligákba tömörült társadalmi erőkre és a professzor „rend” konzervatív részére támaszkodtak, a dinasztiai forradalomellenes szolidaritását a porosz állam külpolitikai érdekei fölé helyezték. A porosz külpolitikát a két szomszédos legitim császárral való szövetség vonalán akarták tartani s ellenséges emóciókat tápláltak a „bitorló” újabb Bonapartéval szemben. Nem csupán azzal az ideával fordultak szembe, hogy a porosz király —felrúgva a hagyományt— az egykori

³⁹ „Soziologisch gesehen handelte es sich bei den Konservativen im Kern um eine Organisation des ostelbischen Adels, der dem Beispiel des Bürgertums gefolgt und Partei geworden war, nachdem er sich als ständisches Element im Staat nicht mehr durchsetzen konnte.” *Hans-Joachim Schoeps*: Preussen. Berlin, 1966. 224.

német-római császárságra törjön, hanem a kisebb német dinasztikiák hagyományos jogait is féltették minden porosz hatalomkiterjesztéstől. Velük szemben a porosz udvar és kormány erői: a diplomáciai testület, a tábornoki kar és a kormányzati valamint közigazgatási bürokrácia a dinasztikus eszmét nem a szentszövetségi hagyomány konzekvens folytatásaként értették, hanem *porosz* dinasztikus eszmeként, lényegében az „államrezon” Nagy Frigyesztől és Puffendorftól leszármaztatott eszméjével összhangban szemlélték. A legitimitás eszméje ezeknek a köröknek szemében is nagy becsben állott, de számukra nem következett belőle, hogy a trónok nemzetközi szolidaritásának követelményét a porosz államrezon követelményei fölé helyezték. Ezek a körök is élesen szemben állottak a 48-as nemzeti eszmével, de politikai szótárukban ott szerepelt egy fajta porosz állampatriotizmus, melyet lényegében az államrezon szinónimájaként használtak s egynek vettek a porosz dinasztiahoz való hűség eszméjével. A Gerlach fivérek tábora ettől az állampatriotizmustól is idegenkedett, de parlamenti harcai során maga sem térhetett ki az elől, hogy állandóan emlegesse és hivatkozzék rá; már csak azért sem, mert a helyi bázisukat összefogó egyesületek zöme „hazafias ligának” nevezte magát.

A „Reaktionszeit” idejében a porosz konzervativizmus két irányzata egyforma politikai súlyt látszott képviselni. A Kreuzzeitungspartei IV. Frigyes Vilmos király személyes bizalmát bírta, a másik áramlat élén Otto von Manteuffel miniszterelnök állott. A belpolitikában a két áramlat lényegében azonos vonalat vitt, a krími háború idején külpolitikai nézeteik különbségei nem jutottak felszínre. Annál inkább azonban 1859-től kezdve, amikor a porosz égisz alatt végrehajtandó német államegyesítés kérdése napirendre került. A Roon-féle 1861-es hadseregfejlesztési reform körül kirobbant alkotmányválság idején az ellentétek már jelentkeztek, s 1866-ban bekövetkezett a szakítás. A konzervatív tábor Bismarck körül tömörült szárnya ezekben az időkben végrehajtotta az átállást a dinasztikus legitimista „elvi politikáról” a „reálpolitikára”.⁴⁰ Ez utóbbi jelszóban az államrezón kizárólagosságának eszméje fogalmazódott meg a dinasztikus külpolitika elveivel szemben. Ezzel a jelszóval Bismarck elhagyta az egész konzervatív politika talaját s olyan közöttek helyzetet igyekezett elfoglalni a konzervatív nagybirtok és bürokrácia valamint a liberális burzsoázia között, melynek pozícióján mindkettő támogatását biztosíthatta politikája számára. A „reálpolitika” közöttek területe a kancellár részére nem csupán a német egységet kiépítő külpolitika terén jelentett manőverezési bázist; a belpolitika területén ennek a „reálpolitikának” volt megfelelője a Marx által felismert bismarcki bonapartizmus.⁴¹ A kettévált konzervatív tábor jelentősebbik része csatlakozott Bismarck egyesítő politikájához, s ha nem is vette át maradéktalanul a „reálpolitika” álláspontját, ahhoz lényegesen közelített. Az 1876-ban végül formális parlamenti pártként, immár nem csupán porosz, hanem összbirodalmi területen megalakult Deutschkonservative Partei beillesztette ideológiájába a porosz állampatriotizmusból kinőtt wilhelminus birodalmi nacionalizmust, és igyeke-

⁴⁰ A fordulat a legitimitás elvétől az államrezon elve felé mintegy keletkezése pillanatában ragadható meg *Bismarck* Leopold von Gerlach-hoz intézett 1860. május 2-i levelében: „Mit meinem eignen Lehnherrn stehe ich und falle ich, auch wenn er meines Erachtens sich töricht zu Grunde richtete, aber Frankreich bleibt für mich Frankreich, mag Louis Napoleon oder Ludwig der Heilige dort regieren, und Oestreich bleibt mir Ausland, ich mag es bei Hochkirch oder vor Paris ins Auge fassen.”

⁴¹ Ld. *Gustav Adolf Rem*: Die Revolution in der Politik Bismarcks. Göttingen. 1957.

zett azt összhangba hozni a dinasztikus eszmével.⁴² A két elv, a diaasztikus és a nacionalista a párt ideológiájában egymás mellett szerepelt a korszak végéig s csak az első világháború idején billent fel az egyensúly véglegesen a nacionalista álláspont javára.⁴³

A konzervatív tábor intranzigens része, a Kreuzzeitungspartei maradványa jóval nehezebben s tekervényesebb úton jutott el a nacionalizmushoz. Ez a csoport volt az, amely a hatvanas-hetvenes évek fordulóján ellenzéki helyzetbe kerülve legérzékenyebben reagált a gazdasági konjunktúra, majd utána a válság társadalmi következményeire, s kialakította a német újkonzervativizmust. A Kreuzzeitungspartei hagyományának őrzői 1866 után szembefordultak a birodalomegyesítés politikájával. A kancellárhoz való viszony tekintetében ugyan nem voltak egységesek, de a kancellárt támogatók is fenntartották a nacionalista álláspont elutasítását. Az alkotmányválság idején, szembenállva a nacionalista „koreszmével” elvesztve magának az udvarnak támogatását is, a szociális eszmék irányába keresték a kiutat elszigeteltségükből. A Kreuzzeitung szerkesztője, Hermann Wagener igazságügyi tanácsos 1861. szeptember 20-án Berlinben megalakította a Preussischer Volks-Vereint, az intranzigens konzervatív tábor választási kortesegyletét, mely megkísérelte a céhes kézműves tömegek követeléseit is képviselni a liberális burzsoáziával szemben, s propaganda tevékenységének hangsúlyozottan érdekképviseleti-szociális színezetet igyekezett adni. Wagener kapcsolatot keresett a kialakuló munkásmozgalommal is, ő közvetítette a rövidéletű Bismarck-Lassalle „párbeszédet”, tőle származott a „szociális királyság” jelszava. Mindezzel az intranzigens konzervatív frakció már a hatvanas években előmunkálótokat végzett a későbbi újkonzervativizmus számára. A nemzeti kérdésben a „népegylet” engedményeket tett ugyan a porosz főség alatt létrehozandó német egység akkor már általánosan elfogadott programjának, de hangoztatta, hogy ez nem történhet a német kislejedelmek „történeti” jogainak rovására s általában érezte fenntartását a nacionalista szemlélettel szemben. „Kein Kronenraub und Nationalitätenschwindel” hirdette ezzel kapcsolatosan az egylet propagandája.⁴⁴ 1871 után az intranzigens csoport, melynek nagyobb része magával a kancellárral szemben is élesen fogalmazott ellenzéki álláspontot képviselt, aggódva és viszolygva szemlélte a birodalom poroszosítását, melyről jól látták, hogy társadalmi-gazdasági viszonylatban a tőkés liberalizmus uralmának kiépülését jelenti akkor is, ha a politikai felépítmény nem igazodik maradéktalanul ehhez a gazdasági-társadalmi struktúrához. Legmesszebbre az új német egység elutasításban az újkonzervatív táborban Constantin Frantz ment, aki az 1871 előtti német széttagoltságot — mint korábban láttuk — föderalizmus néven az újkonzervativizmus vezéreszméjévé idealizálta. Ez az álláspont azonban már ekkor, a hetvenes-nyolevanas évek fordulóján sem vált az újkonzervatív tábor általánosan elfogadott ideológiai koncepciójává. Az újrafogalmazott újkonzervativizmus, mely oly nagy tudatossággal kereste minden téren az alkalmazkodást a korviszonyokhoz, nem szigetelhetette el magát ilyen mértékben egy általánosan elterjedt „koreszmétől”. Az újkonzervativizmus, mint annyi hasonló esetben a politikai romantika

⁴² A párt 1901. dec. 11-i küldöttgyűlésén egyenlő hangsúllyal szerepel a „hazafias” és a „monarchista” elv.

⁴³ Ez kifejezésre jut abban, hogy ekkor a hadsereget már nem az uralkodó, hanem a „nemzet” hadseregének tekintik, amelynek maga a császár is csak rangelső tisztje.

⁴⁴ *Helmut Ruske*: Preussischer Volks-Verein. In: Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. II. Bd. Leipzig, 1970. 474.

hagyománykincséhez nyúlt vissza s itt valóban megtalálta a nemzeti hagyománynak azt a vonalát, melyhez úgy zárkózhatott fel, hogy megőrizte szembenállását mind a frankfurti birodalmi gyűlés demokratikus nemzeti hagyományával, mind pedig a „kisémet” birodalmi eszmévé stilizált nagyporosz államrezónnal szemben. A kilencvenes évekre kialakul az újkonzervativizmus nemzetkonceptiója, mely a XIX. század eleji hagyomány segítségével a kapitalizmus legújabb fejlődéséhez igazodik és arra is lehetőséget kínál, hogy a nacionalizmust átértelmezze az imperialista korszak kívánalmainak megfelelően.

A kombattáns imperialista nacionalizmus sajátosan újkonzervatív változata a nacionalizmus európai fejlődésének egyik sajátos tradícióvonalába illeszkedett. A nacionalizmusnak a XVIII—XIX. század fordulójától két, keveredések ellenére is világosan elhatárolható formája alakult ki. Az egyiket *államnacionálizmusnak*, a másikat *kultúrnacionálizmusnak* nevezhetnők.⁴⁵ Az államnacionálizmus elsősorban a nemzetileg egységes nyugat-európai államokban (Franciaország, Anglia) alakult ki. Ebben a felfogásban az állam a nemzet kerete, a nemzet tagja automatikusan az állampolgár. A vegyes etnikumu kelet-európai területeken a nemzeti tudat kialakulása olyan etnikumok körében zajlott le, amelyek sok esetben különböző államkeretekben széttagoltan éltek, illetve egyazon államkeretben több más etnikummal együtt foglaltak helyet. Ilyen feltételek mellett a nemzet keretének nem volt tekinthető az állam. A kelet-európai nemzetfejlődésben a XIX. század eleji nemzeti ébredési mozgalmaktól kiindulván a nemzet kerete a nemzeti *nyelv* illetve az erre épülő *nemzeti kultúra*.⁴⁶ A különböző államtestekbe szétszakadt etnikumokhoz való tartozás nem lehetett olyan módon automatikus, ahogy a nyugati nemzeti államok polgárai esetében ez a dolog állott. Az egymás mellett, vegyes nemzetiségi területeken élő etnikumok határai egymásba folytak, ritkán volt evidens, hogy ki hová tartozik. A kultúrnemzeti tudat ennél fogva szelektív volt, meghatározott kritériumok alapján minősített valakit a saját nemzethez tartozónak vagy idegennek. A nemzethez tartozónak az volt tekinthető, aki bírta anyanyelvként a nemzeti nyelvet s részese volt az erre épülő kultúrájának. Ebben a helyzetben a nemzeti individualitás, a más etnikumoktól való különbözőség tudata különösen hangsúlyos volt.⁴⁷ Ideológikus keretet a nemzeti különállás a kultúrnacionalista eszmekörben a *nemzeti jellem*, a *nemzetkarakter* fogalmaiban kapott. A nemzetkarakter nem leíró fogalom volt, amely rendszerezni hivatott lett volna a nemzeti sajátosságokat, hanem analóg módon a romantika egyéniség fogalmával (lényegében annak transzponálását jelentette az egyes személyről egy közösségre, amelyet így kollektív individuumnak tekin-

⁴⁵ Egy, a porosz-német arisztokrácia történetéről írt monográfia szerzője így jellemzi a német konzervativizmus viszonyának megváltozását a liberalizmushoz és a nacionalizmushoz: „Seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts vollzogen sich im deutschen politischen Leben tiefgreifende Veränderungen, die nicht zuletzt das gegenseitige Verhältnis von Konservativen und Liberalen betrafen. Beide fanden angesichts eines neuen Gegners, des vierten Standes, mehr.

⁴⁶ Az államnemzet és kultúrnemzet klasszikussá vált megkülönböztetése, a ma használt értelemben *Friedrich Meinecke*-től származik. Ld. *Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat*. 5. Aufl. Berlin—München, 1919. — *Meinecke* a kérdés lényegét érintő korábbi irodalomra is utal. 3. — A problémát tárgyaló újabb átfogó munka: *Eugen Lemberg: Nationalismus*. Reinbek bei Hamburg, 1964. Bd. 1—2. — A magyar irodalomban *Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelem nemzeti látószöge*. Bp. 1970. *Meinecke: i. m.* 3.

⁴⁷ A problémát klasszikus formában *Fichte* veti fel a német és a külföldi államművészet különbségei elemzésében. Fejtegetésében érdemes felfigyelnünk az érzelmileg színezett „Aszländerei” kifejezésre. *Johann Gottlieb Fichte: Reden an die deutsche Nation*. Leipzig é. n. 108—112.

tettek)⁴⁸ minősítő kategória, mely értéket fejezett ki. A nemzeti személyiség érték volt, amelyet megőrizni és ápolni kellett.

A példaként vizsgált német fejlődésben egymás mellett alakult ki és fejlődött a nacionalista eszmének egy államnacionalista (ehhez asszimilálódott, mint fentebb láttuk a pártszerű keretekbe tömörült hagyományos konzervatív irányzat) és egy kultúrnationalista fejlődési vonala. Utóbbi történetének kezdőtere Fichte nevezetes 1808-as előadásorozatát, a *Reden an die deutsche Nation*-t állíthatjuk.⁴⁹ Itt a filozófus a „külföldi” és a német államművészet különbségét elemezve felvázolja az államnemzet koncepciónak kultúrnationalista álláspontjáról kifejtett bírálatát. A „külföldi” államművészet leírásában nehéz volna fel nem ismerni a francia minták nyomán kiépült frigyési porosz államrezont, mellyel szemben Fichte az anyanyelvi kultúrából kifejlesztett nemzeti személyiség mellett kötelezi el magát. A kultúrnemzet fogalma nála nem romantikus, noha fejtegetéseiben ennek az eszmeáramlatnak hatása is érvényesül, hanem aufklärista. Nem az élő emberektől elkülönült entitásként létező herderi néplélekről van szó nála, hanem egy racionálisan értett kultúridealról, melyet az egyes személyekben neveléssel kell kifejleszteni. Ez a kultúrnemzet koncepció a német nemzetet a kisállami széttagoltságon túl, mint egységes nemzeti jellemet fogja fel, vele szemben a „Christlich-Germanische Tischgesellschaft” konzervatív gárdája 1848-ig általában tagadja az egységes német nemzet létezését.⁵⁰ Az általános felfogás mellett szórványosan ugyanakkor jelentkezett a konzervatív oldalon a két koncepció szintézisének kísérlete is, amely a német nemzetkarakter alapvonásának éppen a sok államba való széttagoltságot tekintette,⁵¹ s az egykori Német Római Szent Birodalom európai hatalmi fölényét valamiféle, a sokszínűségből eredő kultúr-fölényvel vélte kompenzálni.⁵² A kultúrnemzet felfogással szembeni konzervatív elutasítás oka azonban nem csupán a német államegységre vonatkozó eltérő vélemény, a konzervatív irányzatoknak a német kifejedelmek melletti elkötelezettsége volt. Ha az államnemzeti elv, a porosz államrezon-szemlélet politikai hordozója, a felvilágosult abszolutizmusból kinőtt militarista-bürokratikus szentszövetségi abszolutizmus a rendi keretekbe szervezett feudális-tradicionalista rétegek törekvéseivel szemben a felülről jövő korlátozott polgárosítás bizonyos tendenciáit is jelentette — s ebben rejtett elsősorban a konzervatívok vele szembeni elutasító reakciójának alapja, úgy a kultúrnemzeti irányzat a liberális-demokratikus

⁴⁸ „Wir können eine frühere Periode unterscheiden, in denen die Nationen in ganzen ein mehr pflanzenhaftes und unpersönliches Dasein und Wachstum hatten, und eine spätere, in denen der bewusste Wille der Nation erwacht, in der sie sich selbst — und sei es auch nur durch das Organ ihrer Führer — als grosse Persönlichkeit, als grosse geschichtliche Einheit fühlt und das Kennzeichen und Recht der entwickelten Persönlichkeit, die Selbstbestimmung beansprucht.” *Meinecke*: i. m. 6.

⁴⁹ Az előző jegyzetben idézett Meinecke fejtegetésre támaszkodva kezdjük ismertetésünket Fichte-vel, azaz az individuum analógiára támaszkodó perszifikált nemzetszemélyiség fogalom előtörténetével s eltekintünk a Herder-től Fichte-ig terjedő előtörténet organicista, növényvilág analógiára épült koncepcióinak ismertetésétől.

⁵⁰ Így a konzervatívok vezető orgánuma, a *Kreuzzeitung* 1848-ben. Utal rá: *Oskar Stilling*: Die politischen Parteien in Deutschland. 1. Die Konservativen. Leipzig. 1908. 216.

⁵¹ — „Der konservative Nationalstaatsgedanke sah den Nationalstaat nicht in dem nationalen Einheitsstaate, sondern in dem der Nation entsprossenen Einzelstaate.” *Meinecke*: i. m. 256.

⁵² „Durch politische Machtentfaltung in die Geschieke der Menschheit einzugreifen, kann offenbar nicht der Beruf des deutschen Volkes sein. Das ist die glänzende Gabe und Aufgabe Englands, des andern Hauptzweiges germanischen Stammes. England ist — mutatis mutandis — das alte Rom, Deutschland das alte Griechenland.” Az *Allgemeine Konservative Monatshefte* fejtegetését idézi: *Hermann Heller*: Die politischen Ideenkreise der Gegenwart. Breslau, 1926. 98.

nemzeti egységtörekvések ideológiai formája volt mind egészen 1871-ig. Ez volt a koncepció társadalmi tartalma már Fichte-nél, aki a romantika érvelésével analóg módon állította szembe a gép mintájára értelmezett mechanisztikus, „külföldi” államművészetet az organicista módon felfogott „német” államművészettel, végkövetkeztetése azonban Adam Müller egyidőben kifejtett nézeteivel szöges ellentétben az, hogy a masinisztikus államapparátus szükségszerűen monarchikus-zsarnoki kormányformát involvál, mivel a gép egy rajta kívül álló — ideálisan egyszemélyes akarat impulzusait veszi át s közvetíti, míg egy szerves közösség egységes vezérlő szelleme (adott esetben ez a nemzeti jellem) a közösség minden tagjában egyaránt jelen van, azaz, ez a közösség elsősorban republikánus-demokratikus közösségként tételezhető. Ez a demokratikus kultúrnemzet felfogás lesz ideológiája 1813 liberális értelmiségi mozgalmainak, majd 1848/49 és 1859—1963 polgári nemzeti mozgalmainak. Az intranzigens konzervatív tábor a nemzetkarakter eszméjét az 1866—1871-es időszakban is, amikor már közeledni kényszerült az államnacionalizmushoz, 48-as forradalmi eszmeként utasította el.⁵³ A nemzeti őstörténet képeit, a nemzeti eredetmitosz világát oly kedvvel felidéző romantikus kultúrnemzet felfogás nem csupán a konzervatív vallásos pietást sértegette, mint keresztény hagyomány deminuálása a pogány revevilággal szemben; az ellenséges reakciók mögött annak a veszélynek felismerése bujkált, amit a halhatlan politikai mozgósítóerőt jelentő múlt és tradíció fölötti konzervatív rendelkezési és értelmezési monopólium elveszése, a hagyománykincs egy jelentős részének az ellenfél által való elhódítása jelenthetett. A konzervatív szerzők tehát nem vonták kétségbe a nemzetkarakter realitását, csupán politikai vezéreszmévé emelését kifogásolták.

Fenti példák azonban még mindig nem merítették ki a kultúrnemzet ideához való konzervatív viszony többféle lehetőségét. Az államnemzet koncepció elutasítása egyes esetekben olyan intenzitású volt, hogy ellenhatásként fogékonyt nyá tette a visszariadót a kultúrnemzet szemlélet iránt. Ezt az utat járta az ötvenes években a porosz konzervatív mozgalomban jelentős szerepet játszott orientalista *Paul de Lagarde*.⁵⁴ Ő is az állam—gép analógiából indul ki, de nem Fichte, hanem Adam Müller szellemében.⁵⁵ Fejtegetéseiben felhalmozódni látjuk azt a

⁵³ „Sind die Nationalitäten nur geschichtliche Gebilde, die in der Geschichte entstehen wie vergehen, so dürfen sie auch nicht als etwas Heiliges oder Göttliches gelten wollen. Nur in der heidnischen Welt konnte ihnen solche Bedeutung zugeschrieben werden, weil die heidnischen Gottheiten der Völker selbst als einzelne besondere Wesen galten, die darum auch ein besonderes Verhältnis zu den einzelnen Nationalitäten haben konnten . . . Was liegt denn also im Grunde genommen vor in der heutigen Nationalitätenschwärmerei, wenn nicht ein Rückfall in das Heidentum? Auch reichen die Wurzeln dieser Verirrung bis in die Zeitalter der Renaissance zurück, wo die Köpfe sich mit antiken Vorstellungen erfüllten, die zwar zunächst nur als gelehrte und ästhetische Liebhabereien auftraten, hinterher aber auch in das politische Denken eindringen und endlich sich auch praktisch geltend machten. In der grossen französischen Revolution griff man ja offenbar in vieler Hinsicht auf altrömische Vorbilder zurück, und sollte es da wieder Tribunen und Consuln geben, warum nicht auch einen Staatscultus, wozu bekanntlich auch ein Anfang gemacht wurde. In dieser Richtung fortschreitend, hat dann seiner Zeit ein Kossuth von einem besonderen Magyarengott gefaselt, von dem Gotte Arpad's, den er um Hilfe anrief.” *Constantin Frantz: Der Föderalismus, als das leitende Prinzip für die sociale, staatliche und internationale Organisation. Mainz, 1897. 342.*

⁵⁴ „. . . der Staat entfaltet seine Wirksamkeit nicht in Stämmen, sondern in Provinzen, er ist abstrakte Organisation, das unpersönlichste und darum das unidealste Ding, das es gibt.“ Hierin zeigt sich zugleich der eigentümliche, mittelalterlich-patriarchalische Monarchismus Lagardes . . .” *Kurt Klamroth: Staat und Nation bei Paul de Lagarde. Leipzig, 1928. 41—42.*

⁵⁵ „Der Staat erscheint deshalb bei Lagarde wieder unter dem den Romantikern so verhassten Bild der Maschine.” Uo. 42—43.

gondolati anyagot, melyből két évtizeddel később a konvencionális eszmeköre kibontakozik. Nem utolsósorban ezt az előfutár szerepet fedezi fel benne a századfordulói újkonzervatívizmus, s emeli a völkisch jobboldal egyik ideológiai „klaszikusává”.

Ezzel eljutottunk a fordulóponthoz, ahol az újkonzervatív ideológia a hetvenes-nyolcvanas években átvált a kultúrnationalista ideológiára. A váltás a konvencionális kialakulásának folyamatába illeszkedik bele, annak része, mégpedig legjelentősebb része. A váltást ebben a vonatkozásban is Tönnies-nél ragadhatjuk meg legvilágosabban. Nála a közösségnek minősített társadalomszerveződési formák sorában ott találjuk a család, falu illetve város és a hivatási közösség mellett a nemzetet is. Méghozzá kiemelt jelentőséggel. Főműve elvi bevezetésében közösség fogalma általános kifejtése során leírja, hogy ezt a fogalmat lényegében Hegel „népszellem” fogalma szociológiai konkretizálásának tekinti,⁵⁶ az általa értelmezett közösség típusok között tehát a nemzetet tekinti a minősített legfontosabb közösségi formának, melyben megragadható s interpretálható a közösség fogalom lényege. Ennek a társadalmilag konkretizált népszellemnek analógiájára épülnek fel a társadalom egyéb közösségei is. Ez a nép, illetve nemzetfogalom maradéktalanul kultúrnemzeti jellegű nemzetfelfogást mutat, a nemzet lényegét egyértelműen a nemzeti sajátosságok, a népkarakter (ennek szinonimája a népszellem) határozza meg, nem állami, politikai keretei. Tönnies munkájával kerül be — visszanyúlva az államnemzeti tradícióban is jelenlevő Hegelre a romantikától kiinduló kultúrnemzeti tradíció az újkonzervatív nemzetfelfogásba. Az újkonzervatív ideológia a továbbiakban egészen napjainkig, a nemzetet a tönnies-i Gemeinschaft sajátos eseteként tekinti és értelmezi.⁵⁷

A nemzetfogalom tönniesi értelmezésében ragadhatjuk meg leginkább a szociabilitás konvencionális átértelmezését. A konzervatív ihletésű társadalomelmélet a szociabilitás jelenségkörét, a társadalmi kötődés elemi formáit olyan kisebb társadalmi közösségeken figyelte meg és értelmezte, melyeknek tagjai egymást személyesen ismerték, a közösség csekély méreténél fogva tagjai számára viszonylataiban áttekinthető volt, értelmezésre, reflexióra nem szorult. Azokban a kisebb társas alakulatokban, amelyeket a szakszociológia *primér csoportoknak* vagy *primér közösségeknek* nevez. Amit Tönnies és az egész konvencionális áramlat közösségként leír, lényegében azonosnak vehető a társadalmi élet primer közösségeivel. Ezért szerepel a közösségtípusok felsorolásában első helyen mindennütt a család, az egyetlen tönniesi közösségformák közül, amely maradéktalanul megőrizte primer közösség voltát a modern tőkés társadalomban is. Tönnies kritériumait következetesen alkalmazva a közösség egyéb formái közül csak azok a legkisebb méretűek volnának Gemeinschaftnak vehetőek, amelyek nem nőnek túl a primer közösség mértékén: falvak, ahol még mindenki mindenkit ismer, iparos műhelyek vagy legfeljebb kisebb városok céhei, ahol a tagok mind ismerik egymást. A konvencionális ideológia azonban nem maradhat következetes, hiszen lényege éppen abban áll, hogy a primer közösségek tanulmányozása során nyert felismeréseket illetéktelenül kiterjessze a társadalom nagyobb kiterjedésű, komplikáltabb felépítésű szervezeti formáira, megkísérelje ezeket a nagyobb szervezeti

⁵⁶ „... als Wesenswillen in sozialer Determination und als Gemeinschaft verstehe und zerlege ich was Hegel die konkrete Substanz des Volksgeistes nennt...” *Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft*. 2. Aufl. Előszó a 2. kiadáshoz. Berlin, 1912. XV.

⁵⁷ „Der »Lebensgemeinschaft« des Volkes stellte Stapel den Staat als eine blosse »Arbeitsgemeinschaft« gegenüber. *Heide Gerstenberger: Der revolutionäre Konservatismus*. Berlin, 1969. 84.

egységeket: érdekképviselői szervezeteket, tőkés vállalatokat, politikai pártokat, nemzetet, államot a primer közösségek analógiájára értelmezni és vizsgálni. A konvencionalista felfogás szerint ezek az átfogó szerveződési formák hasonlóan a primer csoportokhoz latens közösségek, melyeket a modern tőkés fejlődés deformált, kivetkőztetett természetes mivoltából. Ezt az elveszített primer közösséghez hasonló *gemeinschaftlich* jelleget igéri visszaadni a konvencionálizmus azáltal, hogy a primer közösség elemi szokáskultúrájából ideológiát szervez, azzal a szándékolt feladattal, hogy ez az ideológia közvetítse, transzponálja a primer közösségbelső biztonságának, viszonyai elemi evidenciájának, bensőségének élményét és tudatát a nagyobb szervezetek tagjaira.

Ahogy a család volt a konvencionalista ideológia számontartott közösségformái között az egyetlen, amely csupán primer közösségként létezik, úgy a nemzet volt az, amely eleve ezeket átfogó nagy közösséget képez. Éppen ezért itt ragadható meg leginkább az eljárás lényege, amely a primer csoport elemi szokáskultúrájából e nagyközösségi forma részére termel integráló ideológiát.⁵⁸ Az alapanyag, amelyből az újkonzervatív kultúrnacionalizmus ideológiája felépül, a kis lakóhelyi közösségek szokáskultúrája, a lokálpatriotikus szociális kötődés konvenció készlete.⁵⁹ A kis lakóhelyi közösségre vonatkozó lokálpatriotizmus és az egész nemzetre vonatkoztatott nacionalizmus között összekötő kapocsként szolgál a regionalizmus, melyet ez a közvetítő szerep tesz a konvencionalista struktúrájú újkonzervatív nacionalizmus integráns részévé. Kis lakóhelyi közösségek hagyománykultúrájának, helyi szokásvilágának felnagyított stilizációjaként, gigantikussá növelt hasonmásaként megjelenik, mint az egész nemzetet politikailag egybefogó ideológikus fantom, a nemzetkarakter fikciója.

A nemzetkarakter ugyanúgy bilaterális felépítésű teorema volt, mint Tönnies *Gemeinschaftja*, abban az értelemben, hogy bevallottan vagy hallgatólagosan ugyanúgy feltételezett egy ellen-típust, a nemzetkarakter jellegzetes vonásaival ellentétes jellemvonások stilizált megszemélyesítőjét, ahogy a *Gemeinschaft* feltételezte ellenpárját, a *Gesellschaftot*. Ez természetesen nem logikai kényszerűségből fakadt, hanem a fragmentált etnikai csoportok helyzetét racionalizálta. Ezek koherenciájának folyamatos újratermelődése nem volt olyan biztosított ahogy egy államnemzet folytonosságát az állami keretek biztosítják. A kultúrnacionalista közösség magát, nem alaptalanul, etnikai mivoltában, a nacionalizmus nyelvén „nemzeti létében” fenyegetett közösségnek érezte. Ez a fenyegetettség-érzés jelenik meg a nemzeti ébredések irodalmának állandó toposzát képező nemzethalál viziókban. Ez a nemzethalál nem fizikailag értendő, noha a művek esetleg szó szerint erről írnak, hanem abban az értelemben, hogy a közösség mint közösség felbomlik, megsemmisül, ha egyedei meg is maradnak, mint egy más etnikai közösség tagjai. Ez természetesen végbemehet olyan módon, hogy egy erőszakosan asszimiláló hatalom adminisztratív állami eszközökkel beolvasztja a közösséget egy másik etnikumba vagy szórványterületeken összeházasodások, organikus egybeolvadás révén fokozatosan beolvad más etnikai csoportba. A kultúrnacionalista ideológikus tudatban azonban él egy másfajta asszimiláció veszélyének rémképe

⁵⁸ Egy modern szociológiai munka a fejlődő országok nemzetné válásának vonatkozásában bizonyos racionális kontrol mellett igenelve az integráló nemzeti ideológia kialakításának ezt a módját jellemzi a folyamatot. *Walter L. Bühl: Evolution und Revolution. München, 1970. 39.*

⁵⁹ „Heimat sind Brauch und Sitte des Landes. Heimat ist die Art, wie die Leute arbeiten, wie sie sprechen, singen; wie sie sich kleiden; wie sie fröhlich sind und wie sie trauern. Wer konservativ denkt, fühlt alles das. Wer so fühlt, ist konservativ.” *A. C. Kunz: Die konservative Idee. Innsbruck, 1949. 12–13.*

is. Ez abban a hipotetikus esetben lép fel, amikor a saját etnikum azonos anyanyelvű tagjai jelentős számmal idegen etnikai provenienciájú kultúra befolyása alá kerülnek, anélkül, hogy maguk ezt tudnák és beismernék. Ezek belülről bomlasztják, fertőzik, eredeti mivoltából kivetkeztetik a nemzeti kultúrát. Az asszimilációs fenyegetettségnek ebben a víziójában elferdült módon nem egy nemzeti, hanem társadalmi probléma jelenik meg. A bürokratikus-kommerciális polgári civilizáció konvencionális kötelékeket bomlasztó hatása jelenik meg mint egyfajta asszimiláció, a konvencionalista módon értett nemzeti önazonosság elvesztésének érzése. A konvencionalista ideológiai tudatban is lényegében a tönniesi Gesellschaft jelenik meg, mint nemzeti veszedelem, nemzeti ellenség. Ily módon keletkeznek a XIX. században, főleg annak végén már lényegében az újkonzervativizmus talaján a *nacionalista kultúrkritika* sajátos bipoláris nemzetmitoszai. Legismertebb és a jelenség vonásait legtisztábban kimunkáló az orosz kultúrnacionalista, majd a század második felében egyre inkább az orosz újkonzervatív eszmekör *szlavofil-zapadnyik* tipológiai ellentétpárja. Hasonló jellegű a német nyelvterületen az ősgermánság kultusza, amelynek mitizált konvencionalista vonásait ugyanúgy állítják szembe a nyugati polgári fejlődéssel (pl. olyan jellegzetes teorémákban, mint a római jog és a germán jog szembeállítás), mint ahogy a szlavofília áll szemben a nyugattal.⁶⁰ Németországban ezt az újkonzervatív politikai színezetű germánkultuszt képviselik olyan nacionalista kultúrkritikai röpiratok, mint *Julius Langbehn* könyve a Rembrandt als Erzieher (Leipzig, 1890) és olyan ideológiai színezetű csoportosulások, mint Richard Wagnerköre Bayreuthban, Ausztriában *Richard von Kralik* kísérlete az őgermán eposzkincs modernizált átiratokban való felélesztésére. A francia újkonzervativizmusban a *klasszicizmus* és a *romantika* politikai tendenciájú,⁶¹ szembeállításában, ahol sajátos módon a kaotikus destruktivizmusnak értelmezett romantika (lényeges vonásokban megfeleltetve a dionyzoszi principumnak Nietzsche-nél) jelentette a csekélyebbértékű elvet.

Mindezeknek az érintkezési pontoknak alapján a kultúrnacionalizmus kifejezési formáiban lép színre a kilencvenes években az újkonzervatív nacionalizmus, jellemző módon olyan országban is, mint Franciaország, ahol a nacionalizmus teljes mértékben államnacionalista fogalomkörben alakult ki és kizárólag ilyen hagyományai vannak. A kilencvenes években hatalmasan fellendülő francia újkonzervatív áramlat a revansizmus és a Dreyfus-pör hullámában magát általánosságban nacionalizmusnak nevezi. Ebben a szóhasználatban a nacionalizmus egyszerűen az újkonzervativizmus szinonimájaként értendő. *Barrès* nacionalizmusa, vagy *Maurras* ún. integrális nacionalizmusa nem egyszerűen a nemzeti állam feltételezett érdekének képviselője meghatározott nemzeti problémákban (amilyen lehet az akkori Franciaország esetében Elzász-Lotharinga visszaszerzésének programja), hanem átfogó politikai világnézet, amely azt állítja magáról, hogy a francia nemzetkarakter politikai kifejezése.⁶² Az ideológikusan erőltetett kultúr-

⁶⁰ A nacionalizmus probléma egyik vezető ismerője a szlavofil-zapadnyik analógiájára használja a „Germanophil-Westler” ellentétpárt. *Hans Kohn: Wege und Irrwege*. Düsseldorf, 1962. 277.

⁶¹ „... nach der Gründung der Romanischen Schule durch Jean Moréas, führte die Kritik des Romantismus zur Kritik der Revolution.” *Walter Frank: Nationalismus und Demokratie im Frankreich der dritten Republik (1871 bis 1918)*. Hamburg, 1933. 591.

⁶² A Weimari Köztársaság időszakának liberális irodalma már észlelte az újkonzervatív nacionalizmus és a kultúrnacionalista eszmekör kapcsolatát, sőt mutatkozott törekvés arra is, hogy ezt a kapcsolatot visszavetítsék és már a francia forradalmat követő restauráció és a

nacionalista jelleget leginkább mutatja a francia újkonzervatív nacionalista programok újeletű regionalizmusa, a francia államszervezet és közigazgatás ismert konzekvens centralizáltságának kultúrkritikai színezetű bírálata. Hogy itt mennyire a konvencionalista eszmekörnek ideológikus vetületéről s nem valamely aktuális igazgatási probléma vagy lokális csoportérdek konceptualizálásáról van szó, azt elárulja az a paradox körülmény, hogy a francia újkonzervativizmus társadalmi bázisában a századfordulón már nyoma sem volt semmiféle vidéki földbirtokosságnak vagy ehhez hasonló regionális kötöttségű elemnek, viszont lényeges szerepet játszott benne éppen az a legfelső igazgatási bürokrácia, amely a támadott centralizmus legfőbb képviselője és haszonélvezője volt.⁶⁴

A konvencionálizmus kialakulásával együtt keletkezett kapcsolat az újkonzervativizmus és a kultúrnacionalizmus között a nyolcvanas években még elsősorban az újkonzervativizmus alkalmazkodását jelentette a nacionalizmushoz, mint populáris koreszméhez. Még jelentősebb kapcsolatokat és érintkezéseket teremtett a nacionalista ideológia átalakulása az imperializmus kifejlődése során. Az imperialista nacionalizmus leglényegesebb vonása az 1848-as hangvételi liberális ihletésű nacionalizmushoz képest elsősorban az volt, hogy az addig szinte kizárólag külpolitikai vonatkozásokkal (nemzeti függetlenség, nemzeti állam területi egysége) kapcsolatban jelentkező nemzeti problematika a századforduló táján kezdő áthatni a belpolitikai, társadalom- és gazdaságpolitikai viszonyokat is. Ez nem a külpolitikai kérdéskör valamiféle háttérbeszorulását jelenti, ellenkezőleg, a külpolitikai viszonyok behatolását a politika egyéb területeire és eluralkodását ezeken a területeken. A külpolitikai mintegy maga alá gyűri a belpolitikát. Ezt a helyzetet anticipálja már a porosz-német államnacionalizmus egyik vezérgondolata ideológikus megfogalmazásában Ranke, a külpolitika primátusáról kifejtett nevezetes tételében. A belpolitika alárendelésének tendenciája két, más összefüggésben már jelzett politikai csomópontba fut és gabalyodik össze. A piacviszonyok monopolkapitalista átalakulásának első politikai szimptomája a védővamos külkereskedelmi politikára való áttérés, a kötetlen külkereskedelmi forgalom liberális elvnek feladása. Ez a fejlemény az egész belső gazdasági politikát, az értéktöbblet újrafelosztásáért folyó politikai harcot a vámtételek körüli harccá szervezi. Lényegében a vámkérdések körüli belpolitikai harcok formálják át a szabadversenyt közvetlenül üzemi konkurrenciaharcból gazdasági ágazatok közötti konkurrenciaharccá. Másik kérdés a nemzetközi piacfelosztási versengés kikényszerítette fegyverkezési verseny körül kialakuló költségvetési harcok, amelyek a szociálpolitikai, adó kérdéseket, az osztályharcra közvetlenül összefüggő harcok kérdéseket jelentős részét rendelik külpolitikai vonatkozások alá. Ezek a harcok a belpolitikában úgy jelennek meg, mint a nemzet sorsdöntő kérdései körüli küzdelmek, amelyekben minden párt magát lehetőleg a nemzeti ügy letéteményeseként igyekszik beállítani s ellenfelét a nemzeti ügy ellenfeleként rágalmozni.

politikai romantika konzervativizmusában is felismerni véljenek nacionalista vonásokat. *Friedrich Hertz*: Wesen und Werden der Nation. In: Nation und Nationalität. Karlsruhe, 1927. 20—21.

⁶³ Barrès teoretikus cikkgyűjteményének ezt a címet adja: Scènes et doctrines du Nationalisme. Paris, 1902.

⁶⁴ Mind a konzervatív, mind a liberális tendenciájú irodalom megállapítja, hogy míg a Dreyfus-per körüli harcokban a Dreyfus melletti tábor legfontosabb osztagát jelentő radikális irányzatnak számottevő vidéki háttere volt, a regionalizmus zászlaját lobogtató Dreyfus-ellenes újkonzervatív tábor tisztán párizsi színezetű volt. *Albert Thibaudet*: La République des Professeurs. Paris, 1927. 23—25. — *Max Clauss*: Das politische Frankreich vor dem Kriege. Karlsruhe, 1928. 75.

Ez a helyzet az átalakulóban levő nacionalista ideológiával szemben egy olyan jellegű elvárást teremtett, amelynek az újkonzervatív színezetű kultúr-nacionalizmus rendkívüli mértékben képes volt megfelelni. Minden korábbi nacionalizmus számára a nemzet ellensége a nemzeti társadalmon kívül állt. Az államnacionalizmus esetében szokásosan valamilyen másik, hasonló módon nemzeti államban szerveződött nemzet volt a nemzeti ellenfél, a kultúrnationalizmus esetében valamely, esetleg azonos államkeretben élő másik etnikum. A századfordulón jelentkező újkonzervatív nacionalizmus számára a nemzet ellenségei a saját társadalmon belül állottak. Olyan belpolitikai csoportok nyilvánultak belső nemzeti ellenségnek (pl. a „hazátlan” szocialisták, Németországban a kultúrharc után a „Reichsfeind” katolikusok), melyeket az újfajta nacionalista felfogás azzal vádolt, hogy megfertőzik a nemzeti jellemet, idegenné teszik, nemzeti vonásaiból kivetkezettik. A kultúrnationalizmus szerkezeti felépítésében korábban is jelen voltak azok a vonások, amelyek ezt a változást előrevetítették. A nemzeti egyéniség belülről való megmételvezésétől való horror mindig tartalmazta azt a tendenciát, hogy a nemzeti ellenséget a saját társadalmon belül keressék. Az államnacionalista keretben par excellence nemzetinek érzett külpolitikai problémák belemosódása a belpolitikai problémákba az imperializmusra való áttérés talaján teremtette meg a lehetőséget, hogy a saját társadalmon belül keressen nemzeti ellenséget a nacionalista közszellem. Az újkonzervatív nacionalizmus a nemzeti problematikát, a hazafiasság és nemzetellenesség ellentétpárját a belpolitikai harcokra, a belpolitikai szinten folyó közvetlen osztályharceviszonylatokra transzponálta, s ezáltal kényelmes eszközt nyert arra, hogy a nacionalizmus jelentős emocionális energiáit mindenkorai politikai ellenfelei ellen mozgósítsa. A nemzeti problémának a belső osztályharcra vetítésére kézenfekvő eszközként kínálkozott a számos európai társadalmi és részben politikai hagyományában jelenlevő *antiszemitizmus*, amely eleve etnocentrikus lepelben tárgyalt lényegében belpolitikai vonatkozású problémákat, egy előbb vallásfelekezettként, később etnikumként kezelt társadalmi csoporttal kapcsolva össze a polgári fejlődés defektusainak bizonyos problémáit. Ez egyik oka annak, hogy a századfordulón az újkonzervatív mozgalmakban számos országban (Németország, Ausztria, Franciaország, Oroszország) felbukkan az antiszemitizmus.

Az újkonzervatív nacionalizmus századfordulói kifejlődését fentiekben első-sorban a korábbi alapokon kifejlődött újkonzervatív mozgalmak belső fejlődéstendenciái szempontjából tekintettük át, most vessünk pillantást azokra az újkonzervatív nacionalizmust alakító és előmozdító tényezőkre, amelyek a kifejlődő imperializmus viszonyaiból közvetlenül eredtek. A természettudományos szcientista világnézet, amelyet az újkonzervatív kultúrkritika, majd a nyomában kialakuló új irracionalista idealizmus ekkor, a századfordulón tett kritikája tárgyává, ezekben az években kezdett a széles tömegek mindennapi szemléletéhez szervesen hozzátartozó közfelfogássá válni. Az imperialista időszak publicisztikai nagyüze-me, amely eleve a triviális közfelfogáshoz igazodott s az általa terjesztett ideológiák *anyagát* lehetőség szerint szintén innen, a triviális közfelfogásból merítette s csupán az ideológia strukturáló módszertani vázát szerkesztette meg, vulgarizált filozófiai vagy tudományos eredetű eszmék alapján igyekezett ideológiává átdolgozni a természettudományos szcientizmust. Erre alkalmas ideológiai struktúrát teremtő eszmeként kínálkozott a darwinizmus, mint eventuais politikai ideológia. Az angolszász országokban keletkezett s a kilencvenes években Németországban is rohamosan terjedő *szociáldarwinizmus* kezdettől tömegpropagandára hangszerelt triviálideológia volt. A létért való küzdelem és a természetes kiválasztódás

darwini elvei lehetőséget adtak arra, hogy a burzsoázia köznapi szemléletének elemeit: a brutális prakticista cinizmust, a versenytársat a fizikai kiirtásig letipró monopolista versenyszellemet, a politikai, főleg államközi viszonylatokat nyers erőszakviszonylatokként értő *naturalista* felfogást ideológiává stilizálja.

A szociáldarwinizmus keretet adott a kultúrnacionalista felfogást triviális-természettudományi fogalomnyelvre átfordító imperialista újkonzervatív nacionalizmusnak.⁶⁵ A darwini örökléstan nomenklatúrájával kidolgozott fajfogalomra épülő *rasszelmélet* végrehajtotta a romantikus kultúrnacionalizmus naturalizálását.⁶⁶ A rassznacionalizmus alapján újrafogalmazódtak a nagypolgári zsurnalisztika ideológiai üzemében az újkonzervatív nacionalizmus bipoláris felépítésű kultúrkritikai típuspárjai is. Mint ezek triviális rassznacionalista vulgarizációi jelentek meg a századforduló után a *pan-nacionalizmusok*: pánszlávizmus, pángermanizmus — mind a saját nacionalizmus dimenzióit felnagyító imperialista hódítás-ideológiaként, mind az ellenséges nacionalizmust fantomizáló gyűlöletkeltő propaganda szólamként. Ez utóbbiak sorában legelterjedtebb és legjellegzetesebb a „sárga veszedelem” hírliedt propaganda mítosza volt a wilhelminus Németországban. Hasonló módon rasszista értelmezést kapott az újkonzervatív kultúrnacionalista talajon kialakult politikai antiszemitizmus is.

Az újkonzervativizmus a századforduló és az első világháború között

A kilencvenes évek újkonzervatív hullámában az újkonzervatív erők egy része a korábbi pozíciókat foglalta el az új feltételek között. Reagált politikailag az új polgári konjunktúra által újratermelt alkalmazkodási nehézségekre a konkurenciaharcban rosszul szereplő rétegek részéről. Folytatta ezeknek a rétegeknek érdekképviseleti harcát a konkurenciaharc változott feltételei között. Más újkonzervatív erők viszont már mint az imperialista kor monopolburzsoáziájának politikai avantgardja léptek fel, melyek képviselték azt a kötöttgazdasági antiliberalis politikai alternatívát, amely a monopolburzsoázia érdekeinek — elvontan tiszta gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokat feltételezve, tehát mintegy modellszerűen — már jobban megfeleltek volna, mint a liberális szabadpiac formái. Szerepük az előrekalandozó előőrsé volt, amely mögött nem haladt szorosán a haderő zöme. A döntő összecsapásokban a zöm nem zárkózott fel avantgardjához, annak végletes álláspontját nem vállalta. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a felfutó konjunktúrában minden megoldható volt az adott keretek között is: a fegyverkezési verseny, az ezt ellenző munkásmozgalom politikai semlegesítése, a termelés expanziójának fenntartása; nem volt szükség radikális intézményes változásokra, mint majd egy más időszakban a forradalmak fenyegetése és a válság megrázkódtatásainak hatása alatt. A szocialista munkásmozgalom erejének megnövekedése a századfordulón inkább visszaretentette, mint leszámolásra ösztönözte a monopolburzsoázia fő erőit. Rohamának leszerelését és az ellenzéki tőkés csoportokkal való modus vivendit inkább kompromisszumokkal, mint a politikai erőszak eszközeivel keresték.

A századforduló fellendülő újkonzervatív hulláma rövid idő alatt lefutott, anélkül, hogy a mozgalom számára maradandó eredményeket hozott volna.

⁶⁵ Akadt szerző, aki a naturalista nacionalizmust az államnacionalizmus és a kultúrnacionalizmus mellé alapvető típusként besorolni javasolja. *Heller*: I. m.

⁶⁶ Erről *Peter Richard Rohden*: Die Hauptprobleme des politischen Denkens von der Renaissance bis zur Romantik. Berlin, 1925. 77.

A tizes években a konjunktúra és a fegyverkezés teremtette politikai konszolidáció légkörében összezsugorodik az újkonzervatív politikai aktivitás mozgásteré. A vereség és visszaszorulás kettős irányban hat az újkonzervatív mozgalmakra. Egyes személyek, csoportok, irányzatok rezignálnak s elfordulnak a populáris aktivitás gondolatától, melyet kilátástalannak tartanak. Lemondanak arról, hogy széles közvéleményre hassanak, hogy megkíséreljenek utcai tüntetéseket felszítani, tömegmozgalmat kiépíteni. Tömegektől elforduló ezoterikus *elit* magatartás és elit kultusz lesz a századforduló után ezeknek a csoportoknak jellemzője. Ez vezeti oda az Action Française Maurras vezette szárnyát Franciaországban 1908-ra, hogy a radikális újkonzervatív politikai fordulat (az ő esetükben ez a monarchia restaurációjának programját jelentette) megvalósításának módját már ne a boulangizmushoz és a Dreyfus-per körüli harcok eseményeihez hasonló tömegmegmozdulásoktól várják, hanem egy szűk aktivista csoport által szervezett katonai puccstól.⁶⁷ Az exkluzív politikai szervezeti formákba való visszavonulás tendenciája mutatkozott a tizes évek második felében Németországban is, ahol a rasszista újkonzervatív ún. völkisch mozgalom jelentős csoportjai a szabadkőművesség ezoterikus titkos társaság formáját igyekeztek átvenni és a germánság kultuszvilágából vett szertartásokkal germán páholyokat létesíteni. Ezek nem tömegmozgalom, sőt nem is önálló politikai párt életrehívását tekintették célnak, hanem a különböző társadalmi, gazdasági, hivatali, értelmiségi területeken tevékenykedő prominensekből olyan elit-tömörítő szervezetet akartak létrehozni, amely keressze a parlamentári pártok kereteit a legkülönbözőbb területeken és döntési szinteken szerez érvényt a szervezet céljainak. A völkisch páholyok elsősorban a bürokratikus adminisztratív hierarchia parancsnoki pozícióit igyekeztek embereikkel betölteni s rajtuk keresztül befolyásolni politikai céljaik érdekében a magasabb adminisztratív posztokon ejtett döntéseket. Ilyen jellegű alakulat volt a *Germanenorden*,⁶⁸ az *Armenen*,⁶⁹ a müncheni *Thule Gesellschaft*.⁷⁰ Az ezoterikus elit magatartást képviselte napipolitikától elzárkózó arisztokratikus magatartásában a *Stefan George* körül tömörült ideológus kör.

Az újkonzervatív mozgalmak más csoportjait viszont az elszenvedett vereségek éppen arra a következtetésre juttatták, hogy nem volt kielégítő e mozgalmak populáris tevékenysége, nem tudta elég hatékonyan megnyerni az utcát, a tömegeket, e téren nem vált versenyképpé a szocialista munkásmozgalommal. Ezek a csoportok a megoldást a mozgalom populáris vonásai, elsősorban szociális demagógiája fokozásával kívánták elérni. Ez a törekvés elsősorban azoknál az újkonzervatív erőknél mutatkozott, amelyek az imperialista monopolburzsoázia popularitás igényét kísérelték meg ideológikus formába önteni. Itt az újraértelmezett imperialista nacionalizmus és szociális demagógia szintézise volt a kitűzött cél, olyan összefogó ideológia, amely a két nagy emocionális tömeghatású ideológiai tényezőt egybekapcsolja. Németországban Bismarck és Lassalle egykori kapcsolata emlékének felidézése volt az első kísérlet arra, hogy újkonzervatív oldalon

⁶⁷ Az államesíny programját Maurras „Si le coup de force est possible” című írásában hirdette meg, amelyet függeléként csatolt a monarchizmus ideológiáját megalapozó nagyszabású program-íráshoz, az *Enquête sur la Monarchie*-hoz.

⁶⁸ Jellegéről és szervezeti felépítéséről képet ad egy rendőri jelentés, amelyet 1924. aug. 24-i dátummal terjesztettek a thüringiai belügyminiszter elé. *Deutsches Zentralarchiv*, Potsdam (továbbiakban DZA), a Reichskommissariat für Sicherung der öffentlichen Ordnung (továbbiakban: RKO) iratai, 329. Bd.

⁶⁹ Jellegéről és tevékenységéről: DZA. RKO. 285. Bd. 1923. márc. 1-i jelentés.

⁷⁰ A szervezetről képet ad egy résztvevő visszaemlékezése: *Rudolf von Schottendorff*: *Bevor Hitler kam*. 2. Aufl. München, 1934.

közeledő gesztusokat tegyenek a szervezett munkásság felé. Ez a rövid életű taktikai együttműködés a hatvanas években a még kialakulóban levő újkonzervatív mozgalomnak éppen abban a fentebb utalt kiinduló helyzetében keletkezett, amikor a még gyenge munkásmozgalom konzervatív erők számára számbajöhető szövetségesnek tűnt a fő ellenség, a liberális burzsoázia ellen. A front másik oldalán Lassalle hasonló logikával tekintette a liberális burzsoáziát a kizsákmányoló osztályfront főerejének, amely ellen a már levitézlettnek tekintett junker rétegekkel összefoghat taktikai szövetségben a munkásmozgalom. A századfordulón ez a helyzet már egészen másképpen állt. A monopolista burzsoázia fő ellenfele, amely uralmát ugyan még nem fenyegette megdöntéssel, de legveszélyesebb ellenfele volt a fegyverkezési programoknak, a munkásmozgalom volt. A munkásmozgalom számára sem jelentette volna adott esetben ez a kompromisszum az uralkodó osztályok egy periferiálisnak tekinthető csoportjával való megegyezést, hanem a burzsoáziának éppen azzal a főerejével, amelynek hatvanas évekbeli elődje akkor még a liberális lobogó alatt sorakozott. Az egykori kapcsolat felidézése tehát inkább romantizáló stilizálás volt, mintsem tartalmas analógia. Arra azonban alkalmas volt, hogy modellálja azokat az alapelveket, amelyek szerint az új kompromisszumot a nagyburzsoázia hajlandó megkötni. A feltételezett keret lényegében a munkásmozgalom beépülése lett volna az imperialista-militarista külpolitika keretébe, melyért ellenszolgáltatásokat remélhetett volna.⁷¹ Ezzel a programmal, a munkásosztály adott rendszerbe integrálásának tervével lép fel a kilencvenes években *Friedrich Naumann* mozgalma, amely kiadja, Naumann más összefüggésekben már többször idézett 1905-ös programkönyvében a „demokratikus császárság” jelszavát, amely azután más esetekben „szociális császárság” formában a századelő egyik legdivatosabb újkonzervatív politikai jelszava lesz.⁷²

Az imperialista monopolburzsoáziához kötődő újkonzervatív csoportok a századforduló után az *imperializmust* önálló ideológiának nyilvánítják, s ennek keretébe építik bele az újkonzervatív eszme kör gondolati anyagát. Franciaországban az újkonzervatív tábor egy magányos teoretikusa, *Ernest Seillière* tesz kísérletet arra, hogy a klasszicizmus — romantika ellentétpárt ebbe az új keretbe értelmezze át és a klasszicizmus némileg túlhaladott, statikusan merev fogalmát az imperializmus dinamikusan értett fogalmával cserélje fel.⁷³ Seillière az imperializmust mindent átfogó ideológiai fogalomként értelmezve könyve első kötetében tárgyalja Gobineau rasszimperializmusát, a másodikban Nietzsche-t, mint az individualista magatartás reprezentánsát az adott ideológikus problémakör szempontjából elemezve műveit, a harmadikban az általa „deokratikus imperializmusnak” nevezett irányzatokat, s a negyedikben elvégzi a romantika bírálatát. A könyv politikai célkitűzését a harmadik kötet hordozza. Ez bevallottan a demokratikus eszmei tradíció olyan értelmezésére törekszik, amely alapja lehet ennek a tradíciónak — és a tradíción túl természetesen a tradíciót képviselő reális politikai mozgalmaknak az imperializmus így megfogalmazott ideológiájával reprezentált újkonzervatív jobboldallal való kibékítésére. A demokratikus imperializmuson belül Seillière tárgyal „plebejus imperializmus”-t — ennek reprezentánsa

⁷¹ A normatívvá stilizált Bismarck-Lassalle „kézfogás” a fasizmus felé tendáló német jobboldali politikai tradícióban központi jelentőségűnek tekinti, sőt túlbecsüli: *Kurt Stechert*: *Wie war das möglich?* Stockholm, 1945.

⁷² Naumann nem állott egyedül a jelszó hirdetésével. Már a kilencvenes évek legelején jelent meg röpirat, amely meghirdette a jelmondatot, sőt egy „Császári Szocialista Párt” alakítását: *Friedrich Bauer*: *Kaiser und Arbeiter*. Bonn, 1891.

⁷³ *Ernest Seillière*: *Philosophie de l'impérialisme*. Vol. 1—4. Paris, 1903—1908.

Rousseau, itt az éppen akkor Franciaországban előretörő radikális polgári demokracizmusról van szó, „individuális proletár imperializmust” — ennek reprezentánisa Proudhon, itt a szindikalista munkásmozgalomról van szó, továbbá „proletár osztály-imperializmust” — ez a marxizmust jelenti. Seillière nem titkolja, hogy megítélése szerint a demokratikus imperializmusé a jövő⁷⁴s bevallott célja a munkásmozgalom „visszatérítése” saját táborába.⁷⁵ Hasonló, önálló ideológiai koncepcióként értett imperializmus-koncepció lesz a Németországban a *Freikonservative Partei* ideológiája a tizes években, amikor a párt orgánumának szerkesztését a neves újkonzervatív politológus és publicista *Adolf Grabowsky* veszi át. Ez az irányzat is populáris értelmezést és programot kíván adni az imperializmus ideológiájának.⁷⁶ Fenti irányzatok a munkásmozgalom reformista áramlataiban keresik a potenciális szövetségest. A politikai hatalomról lemondó, csak a munkáosztály gazdasági helyzetének javításáért harcoló konzekvens reformizmus, kiegészülve az imperialista fegyverkezési, gyarmati és külpolitikát elfogadó, ennek gyakorlatához igazodó nacionalista orientációval — ez jelentette volna a munkásmozgalom olyan alakulatát amellyel az imperialista újkonzervativizmus kapcsolatot akart találni.

Franciaországban az újkonzervativizmus más csoportjai a populáris pozíció gyengeségéből a harcok idején a saját táborban másirányú konzekvenciákat vontak le. Ezek a csoportok nem a szociális kérdések jelentőségét tartották elsősorban szem előtt, hanem a Dreyfus-per, majd a második kultúrharc eseményeinek tömegmegmozdulásait. Ezeknek fascinálo élménye volt indítéka elvi pozícióik átértékelésének is. Viszonyuk az új fejleményekhez, amolyan nagy események mámorát követő „katzenjammer” volt. Kiábrándulás a kompromisszumpolitika visszaállása, a politikai konszolidáció miatt. Keserű belátása annak, hogy hatalmas, egymással összecsapó tömegmozgalmak lendülete sem volt elég ahhoz, hogy a politikának marandó új formákat adjon; az eruptív erejű tömegmozgalmak hulláma lefutott, s a politikai élet ott folytatódott, ahol abamaradt. Az élmény a francia újkonzervativizmus soraiban a parlamenti kormányzati formából való általános kiábrándulást eredményezi. Az eredetileg revansizta-nacionalista programmal alakult *Action Française* ezeknek az élményeknek a hatására áll át az antiparlamentáris parancsuralmi kormányforma értelmében felfogott monarchizmus álláspontjára. Az újkonzervativizmusnak ez a populáris módszerek felé tapogatózó irányzata nem a munkásmozgalmi reformizmussal keresi az érintkezést. Ellenkezőleg. A reformizmus nagy történelmi pillanata, Millerand, az első szocialista miniszter belépése a Dreyfus-válságból a polgári demokrácia győzelmeként kinőtt Waldeck-Rousseau-kormányba számukra azt jelentette, hogy a tömegező mozgósítására egyedül valóban képes szocialista munkásmozgalom lemondott a liberális rendszer alapjaiban való felforgatásáról s beépülni kész a liberalizmus politikai struktúrájába. Az újkonzervatív csoportok konszolidációt elfogadni nem akaró része a munkásmozgalomnak ahhoz a szárnyához érzett affinitást, amely maga is a szocialista pártok reformista megalkuvásával szembeni ellenérzésből

⁷⁴ „... eine nahe Zukunft allem Anschein nach dem demokratischen Imperialismus gehört.” *Ernest Seillière: Die Philosophie des Imperialismus*. Bd. 3. Berlin, 1907. 437.

⁷⁵ „Den proletarischen Imperialismus in die Wege einer gesunden Vernunft zurückzuführen, ist der Zweck und das Ziel das dritten Bandes meiner Philosophie des Imperialismus”, *Seillière: i. m. V.*

⁷⁶ „Alles aber hängt davon ab, dass der Imperialismus als Weltanschauung, nicht nur als Gedanke der Wenigen, sondern als volkstümlicher Gedenke verbreitet und vertieft werden . . .” *Adolf Grabowsky: Der Imperialismus als Weltanschauung*. Das neue Deutschland. 1912. okt. 5.

született, a korábbi tömegmozgalmakat kívánta továbbfejlesztett mozgalmi formák között feléleszteni és radikálisan tagadta a parlamenti rendszert: a *szindikalizmussal*. Az ellenség és az attitűd bizonyos közössége érintkezési pontokat teremt az újkonzervatív és a szindikalista irányzatok között. Ezekon a pontokon epizodikus és rövidéletű kapcsolatok is kialakulnak. Ilyen kapcsolatokat épít ki a szindikalizmustól az *Action Française* táborába átváltott *Georges Valois* és az általa megszervezett *Cercle Proudhon*. Az újkonzervativizmusnak ez az irányzata elsősorban a dinamikus, erőszakos formákban fellépő, végtelenen szélsőséges tömegmozgalmak felidezésének technikáját igyekszik kialakítani⁷⁷ s nem a szociális kérdések megoldásának aprómunkájára szervezhető érdekképviseleti mozgalmak hatékonyabb létesítésének módszereit. A probléma elméleti vetülete az érintkező szélsőségek mindkét pólusán mozgatja a kedélyeket. A szindikalista oldalon *Georges Sorel* dolgozza ki a politikai mítoszok által feltűzelhető tömegmozgalmi erőszak átfogó elméletét, mellyel inkább az újkonzervatív jobboldali, mint a baloldali, a baloldali-szocialista eszmekörnek továbbépítéséhez járult hozzá.⁷⁸ Az újkonzervatív oldalon *Gustave Le Bon* dolgozta ki ismert tömeglélektan koncepciójában kultúrkritikus személeti alapon elutasító pozícióból a tömegek demagóg mobilizálásának elméletét.⁷⁹

Az újkonzervatív ideológiának ez a fejlődési vonala az abszurd végiggondolás egyik lehetséges gondolati vonalán haladt. Az erre az útra lépett csoportok magatartásában tükröződött az ellenzékiességbe szorult konzervativizmus mindenkor paradox helyzete. A századforduló fellendülő újkonzervatív mozgalmi reményeket tápláltak arra, hogy az újkonzervatív antiliberalis kötöttgazdasági alternatíva gyakorlati megvalósításának feltételei az imperializmus időszakában javulnak. A vereségek után azonban a tizes évek konszolidációja idején ezek a remények hiúnak tűntek. A konzervativizmus ismét az előtt a kérdés előtt állott, hogy mit jelent a konzervatív álláspont egy olyan világban, amelyben — megítélésük szerint — semmi konzerválható, illetve konzerválásra, megőrzésre méltó nincsen. Az újkonzervativizmus hajnalán a francia szélsőjobboldali katolicizmus egyik vezető publicistája *Edouard Drumont* megrendülten tudatosította magában, hogy a Commune előtt még saját korának francia társadalmát olyannak tekintette, melynek intézményei, vezető társadalmi osztályai megérdemelték, hogy érte harcoljanak, a Commune megrázó élményének hatására azonban ez a meggyőződése megrendült.⁸⁰ Az újkonzervativizmus tárgyalt korszakának végkifejletek *Moeller van den Bruck*, a német újkonzervativizmus vezető ideológusa számára a kérdés úgy fogalmazódik meg, hogy a konzervatív politika feladata a konzerválásra érdemes dolgok létrehozása.⁸¹ Ez a megfogalmazás végleges szakítást jelent a

⁷⁷ Sorel német monográfusa szerint a heroikus lendületüket elvesztett szocialista mozgalmak agresszív aktivitása az antiszemita tömegmozgalmak formájában folytatódik eltorzultan. A tárgyával erősen azonosuló szerző felfogásában is tettenérhető az érintkezések keresése a szocialista és újkonzervatív tömegaktivitás között. „Wenn im Sozialismus die heroische Anstrengung erlahmt, wenn der Sozialismus nur mehr Hass gegen die Reichen ist, dann sät er den Wind, aus dem der Sturm des Antisemitismus wird.” *Michael Freund*: *Georges Sorel*. Frankfurt, 1932. 111.

⁷⁸ *Georges Sorel*: *Réflexions sur la violence*. Paris, 1908.

⁷⁹ *Gustave Le Bon*: *A tömegek lélektana* Bp. 1913.

⁸⁰ *Edouard Drumont*: *La France Juive devant l'Opinion*. Paris. 1886. Idézi: *Frank*: i. m. 314—315.

⁸¹ „Ein Konservativismus, der den Ehrgeiz hat, nicht Raritätenkammer zu werden, sondern Wekstatt zu sein, sucht vor allem solche Dinge zu schaffen, die von Neuem Grundlage sein können.” *Arthur Moeller van den Bruck*: *Das dritte Reich*. 3. Aufl. Berlin—Hamburg—Leipzig, 1931. 273.

tradicionalista konzervativizmussal. Itt az adott, történetileg kialakult, társadalmilag létező valóságban semmi sincsen, amit a konzervativizmusnak megőrizni feladata volna. Ezt konzervatív cselekvésnek kell, sikerei esetén majd a jövőben létrehozni. A súlypont a *valóságról* áttolódik az *aktivitásra*, a konzervatív mozgalom centruma nem a valóság lesz, hanem az *attitűd*. Mivel a *valóságban nem gyökerező aktivitás csupán a cselekvési attitűdöt* jelenti, nem a valóság megváltoztatására irányuló hatékony (s ezért valóságos) cselekvést. Ezt a folyamatot nevezhetjük több más szerzővel egyetértve a konzervativizmus *nihilizálódásának*.⁸² A konzervativizmus nihilista végfázisa (ebben az irányban ugyanis nem folytatható tovább) az aktivitás egyre radikálisabb formáit igenli, de csupán mint cselekvő attitűdöt s nem mint reális cselekvést. Az így romantizált cselekvő attitűd valójában nem *praktikus*, hanem *esztétikai* relevanciával bír. Ez hozza a tizes évek konzervatív nihilista aktivitás kultuszát a kor művészi avantgardizmusa közelébe.

A művészeti avantgard aktivizmussal elsősorban az azonos kultúrkritikai gyökér köti egybe a konzervatív aktivizmust. A kritika közös tárgya a dekadencia komplexusa. A művészetben a korábbi parnasszista művészet testesíti meg a dekadenciát jelentő enerváltságot, betegességet, erőtlenséget. A politikai kritika számára ezek a parlamenti élet ún. kretenizmusában jelennek meg. A hetvenes-nyolcvanas évek kultúrkritikája a technikát tette romantikus kritika tárgyává, a tizes évek kultúrkritikája a technikát romantizálta. Bizonyos jelenségek azonban változatlanul megmaradtak a kultúrkritika tárgyai. A nyárspolgári élet trivialisítása, az üzleti élet haszonlesése, a polgárság hedonista élvezetvágya és kényelem-szeretete a hetvenes-nyolcvanas években az intim szubjektivitás mérlegén találatott könnyűnek, a tizes években a heroikus aktivitás pozíciójából ítéltetett el.

A politikai és művészeti avantgardizmus és aktivizmus egybemosódásának értelmiségszociológiai alapjai is vannak. A modern művészi törekvéseket hordozó művészvilág szerveződése a korábbi bohém individualista formációk után, a századforduló táján mozgalmoszerűvé válik. Az avantgard művészi mozgalmak szervezeti alakzatai, azok léggöre sokban közelít az időszak radikális politikai avantgard mozgalmi szervezeti életéhez. A mozgalmi aktivitás szelleme sok rokon vonást mutat politikai és művészi mozgalmakban. Rokonvonás az is, hogy amint az újkonzervatív politikai mozgalmak bizonyos részében a hangsúly a politikai cselekvésről a cselekvő attitűdre tolódik, a művészi avantgardizmusban hasonló hangsúlyeltolódás történik a művészi tevékenységben a szorosán alkotó tevékenységről az avantgard művészi attitűdre. Mindez előmozdítja az érintkezéseket.

⁸² „... so gescheite Köpfe wie Maurras und Barrès suchten vergebens dem Konservativismus zu einer Theorie zu verhelfen. Ein Lebensgefühl, welches das Heute verwirft, weil ihm vor der Zukunft schaudert, lässt keine Formel zu. Louis Dimier, einst sein Jünger, gestand, dass Maurras im Inneren leer war, in dieser Leere einen »Staat« konstruierte, um sie auszufüllen, sie aber in Wirklichkeit so leer liess wie zuvor. Es sei die Frage, meint er, ob Maurras wirklich ersehnt hat, seine Luftspiegelung Wirklichkeit werden zu sehen. Die Konservativen sind Überzeugte aus Verzweigung. Es gibt nun einmal Situationen, worin es geboten erscheinen kann, und es gibt nun einmal einen Menschentyp, für welchen es am schönsten ist, für eine verlorene Sache zu kämpfen. Aber es lässt sich darauf nun einmal keine Theorie bauen, weil man nun einmal für eine Sache, die man selbst als eine verlorene hinstellt, nicht werben kann. Die schon so oft beschriebene Neigung zum Irrationalismus, die einen nicht zu vernachlässigenden Teil der westlichen Intelligenz im letzten halben Jahrhundert charakterisiert, und zum ganzen Komplex von Geisteshaltungen, der damit zusammenhängt, findet letzten Endes ihren Ursprung und ihre Erklärung in der Tatsache, dass sie eine Reaktion auf die gesellschaftlichen Verschiebungen während der letzten fünfzig Jahre ist.” *Jan Romein*: Über den Konservativismus als historische Kategorie. In: Wesen und Wirklichkeit des Menschen. Göttingen, 1957. 239.

A művészet szorosan vett belső fejlődése is hasonló tendenciát mutat. A századfordulón a legmodernebb irányzatokban jelentkező művészi magatartás átalakul. Az *impresszionizmus* bensőségbe vonuló kontemplatív magatartását a szubjektum kreatív aktivitásának benső dinamikáját kifejezni igyekvő *expresszionizmus* kifelé forduló magatartása váltja fel, amelyhez társul a gépi erő külső dinamikája művészi megragadásának törekvése a *futurizmusban*. Az eladdig befelé fordult szubjektivitás kifelé fordul önmagából a világ felé, folytonos tényező marad azonban ugyanakkor a végletes szubjektivitás, az ábrázoló attitűd hang-súlyra az ábrázolás tényszerűségével szemben. Ez a művészi magatartás erős affinitást mutat a szélsőséges politikai mozgalmak (Franciaországban, Oroszországban, Németországban) mind a nihilizálódó újkonzervatív mozgalmak (olasz futurizmus, francia neokatolikus költészet) megtalálja vele az érintkező felületeket. Az érintkezés látszólagos csupán. A radikális baloldali törekvések a politikai téren kibontakozó aktivitást ki akarják terjeszteni, olykor utópikus lendülettel az élet minden területére: a teljes élet: életformák, művészetfelfogás, erkölcsök — semmi területet mozdulatlanul nem hagyó, átfogó forradalmasítására törekszenek. A konzervatív nihilizmus mozgása, mint láttuk, fordított: *visszavonulás a cselekvésből a cselekvő attitűdbe*.

Befejezés

Történelmi események és jelenségek megítélése igen különböző módon alakulhat kortársak és az utókor szemében. Vannak események és jelenségek, amelyek jelentősége azonnal nyilvánvalóvá válik az egykorú megfigyelők számára, — ilyen volt egykor a Nagy Francia Forradalom, vannak viszont olyanok, amelyek csupán későbbi események bekövetkeztével, mint azok előtörténetének része nyerik el a szemlélő számára jelentőségüket. Ilyennek tekinthetjük a Párizsi Kommünt, amely a kortársak számára csupán múlt epizódként jelent meg a Második Császárság összeomlása és a német egység létrejötte sokkal jelentősebbnek tűnő eseményei sodrában, s csupán a Nagy Októberi Forradalom bekövetkezte ismertette fel az 1871-es eseményben a történelem első proletár diktatúráját. Az újkonzervativizmus, mint önálló politikai jelenség csupán a fasizmus történeti színrelépése után, mint annak előzménye, tudatosult a politikai történet folyamatainak megfigyelőiben.

Ennél korábban inkább a művészet folyamatainak vizsgálói ismerték fel a képzőművészet esetében az impresszionizmus, az irodalomban a naturalizmus ellenreakcióiban azokat az általánosítható vonásokat, amelyek összefüggésben állottak a politikai konzervativizmus bizonyos új vonásaival.⁸³ A naturalista irodalom széles spektrumon jelentkező ellenreakcióira összefoglaló kifejezésként alkalmazott *újromantika* kifejezés több szerzőnél egyszersmind a politikai-ideológiai újkonzervativizmussal szinonim értelemben is szerepelt.⁸⁴ A két háború közötti évtizedekben, mint láttuk, egyes szerzőknél az *univerzalizmus*, illetve a *szolidarizmus* szerepelt az újkonzervativizmus általunk használt értelmével meg-

⁸³ Richard Hamann: Der Impressionismus in Leben und Kunst. Köln, 1907. 151.

⁸⁴ Az újromantikát ilyen értelemben értelmező összefoglaló német irodalomtörténeti munka: Werner Mahrholz: Deutsche Literatur der Gegenwart. Berlin, 1931. — Hasonló értelemben szerepel a kifejezés Alfred Seidel fentebb más összefüggésben idézett könyvében is. — Az újabbkeletű irodalomban ezt a kifejezést használja Lukács György rövid tízes évekbeli heidelbergi újkonzervatív periodusára emigráns monográfiája: Hanák Tibor: A filozófus Lukács. Paris, 1972.

egyeztethető értelemben. A második világháború éveiben Magyarországon is megjelent olyan baloldali liberális szemléletű népszerű politikai kézikönyv, amely Berdjajev magyarra fordított ismert könyvének címével „új középkor” néven tárgyalja az újkonzervatív eszméáramlatot.⁸⁵

1945 után a fasizmust és annak előzményeit, kialakulását vizsgáló német történetírás igen hamar felismerte és vizsgálata előterébe állította a huszas évek kiterjedt és jelentős német újkonzervativizmusát. Kimagasló szerzők: Klemperer, Mohler, Sontheimer, Schüddekopf, Neurohr ma már klasszikusnak tekinthető művek sorában elemezték mind a középosztályi-intellektuel Juni Klub, mind a Stahlhelm propagandaapparátusa körül kialakult exkülönítményes-tiszti irányzatok ideológiáját. Ezek a kimagasló szerzők azonban a weimari időszak újkonzervativizmusában a forradalom és a háborús vereség reakcióját látták elsősorban s az irányzat korábbi kialakulására figyelmük nem terjedt ki. Tekintélyük, azt mondhatjuk, hosszú ideig inkább fékezte, mint előmozdította a korábbi időszak ilyen szempontú feltárását. Erre csupán az utolsó években került sor. Az áttörést Fritz Fischer nevezetes munkája jelentette, amely újra ráirányította a figyelmet az Alldeutscher Verband korszakos jelentőségére a jobboldali tendenciák kifejlődésében, s ezzel újra előtérbe állította az 1918 előtti előzményeket. A nyomában fellendülő kutatás alapján ma már általánosan ismertnek tekinthető az első világháború előtti polgári alapú konzervativizmus és a későbbi fasizmus közötti összefüggés.⁸⁶

⁸⁵ Mai enciklopédia. Szerk. Csetényi József, Erdődy Elek, Gáspár Zoltán. Bp. 1941. 451—452. hasáb.

⁸⁶ Pl. *Heinrich August Winkler*: Extremis der Mitte? Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 1972/2.